

**ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА**

ЗАТВЕРДЖЕНО

Рішення методичної ради університету
29 серпня 2024 року,
протокол №1

Перша проректорка, голова методичної
ради університету, кандидатка наук з
державного управління, доцентка

_____ Ірина КОВТУН

_____ 2024 року

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ
з навчальної дисципліни
«КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН»
для підготовки фахівців на першому освітньому рівні
здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра
за спеціальністю 081 Право
галузі знань 08 Право
за заочною формою навчання**

м. Хмельницький
2024

ЗМІСТ

Стор.

1.	Структура вивчення навчальної дисципліни		2
	1.1.	Тематичний план навчальної дисципліни	2
	1.2.	Лекції	3
	1.3.	Семінарські заняття	4
	1.4.	Самостійна робота студентів	17
	1.5.	Індивідуальні завдання	29
	1.6.	Підсумковий контроль	31
2.	Схема нарахування балів		33
3.	Рекомендовані джерела		35
4.	Інформаційні ресурси в Інтернеті		50

1. Структура вивчення навчальної дисципліни

1.1. Тематичний план навчальної дисципліни

№ теми	Назва теми	Кількість годин												
		Денна форма навчання						Заочна форма навчання						
		Усього	у тому числі					Усього	у тому числі					
			Лекції	Сем. (прак.)	Лабор.	Ін.зав.	СРС		Лекції	Сем. (прак.)	Лабор.	Ін.зав.	СРС	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	
1.	Конституційне право як галузь права в зарубіжних країнах	8	-	-	-	-	8	8	1	-	-	-	-	7
2.	Конституційно-правовий статус свободи людини і громадянина в зарубіжних країнах	10	2	2	-	-	6	10	1	2	-	-	-	7
4.	Конституційно-правові засади функціонування інституту політичних партій в зарубіжних країнах	8	2	2	-	-	4	8	1	-	-	-	-	6
5.	Форми безпосередньої демократії в зарубіжних країнах	10	2	2	-	-	6	10	1	2	-	-	-	7
6.	Зарубіжний парламентаризм	10	2	2	-	-	6	10	1	-	-	-	-	9
7.	Уряд в зарубіжних країнах	10	2	2	-	-	6	10	1	-	-	-	-	9
8.	Конституційний статус глави держави за рубежом	10	2	2	-	-	6	10	1	-	-	-	-	9
9.	Конституційні засади організації і здійснення судової влади в зарубіжних країнах	8	2	2	-	-	4	8	1	-	-	-	-	7
10.	Конституційний контроль в зарубіжних країнах	8	2	2	-	-	4	8	1	-	-	-	-	7
11.	Місцеве самоврядування в зарубіжних країнах	8	2	2	-	-	4	8	1	2	-	-	-	5
Всього годин :		90	18	18	-	-	54	90	10	6	-	-	-	74

1.2. Лекції

№ з/п	Назва і план теми	Кількість годин
1	2	3
1.	Конституційно-правовий статус людини і громадянина в зарубіжних країнах	1
1.1.	Права та свободи людини в теорії конституціоналізму.	
1.2.	Способи конституційного формулювання прав та свобод громадян в зарубіжних країнах.	
1.3.	Класифікація конституційних права та свобод громадян в зарубіжних країнах.	
1.4.	Конституційні обов'язки громадян.	
1.5.	Поняття та види правових гарантій реалізації та захисту конституційних прав та свобод громадян в зарубіжних країнах.	
1.6.	Поняття та характерні риси громадянства в зарубіжних країнах.	
1.7.	Способи набуття громадянства.	
1.8.	Підстави припинення громадянства в зарубіжних країнах.	
2.	Конституційно–правові засади функціонування інституту політичних партій в зарубіжних країнах	1
2.1.	Політичні партії: поняття та основні види.	
2.2.	Види партійних систем за рубежем.	
2.3.	Фінансування діяльності політичних партій.	
2.4.	Організаційно–правові аспекти діяльності політичних партій в зарубіжних країнах.	
3.	Форми безпосередньої демократії в зарубіжних країнах	2
3.1.	Поняття та джерела виборчого права.	
3.2.	Принципи виборчого права в зарубіжних країнах.	
3.3.	Особливості організації та проведення виборів в зарубіжних країнах.	
3.4.	Поняття та загальна характеристика виборчих систем.	
3.5.	Поняття та види референдумів в зарубіжних країнах.	
4.	Зарубіжний парламентаризм	1
4.1.	Поняття та характерні риси парламенту.	
4.2.	Виникнення та розвиток інституту парламентаризму в зарубіжних країнах.	
4.3.	Внутрішня структура палат парламентів.	
4.4.	Компетенція парламентів, способи її закріплення.	
4.5.	Правовий статус депутатів парламентів в зарубіжних країнах.	
4.6.	Законодавчий процес в парламентах зарубіжних країн.	
5.	Уряд в зарубіжних країнах	1
5.1.	Уряд: поняття та місце в системі вищих органів влади.	
5.2.	Структура та основні організаційно–правові форми діяльності урядів.	
5.3.	Види владної компетенції урядів.	
5.4.	Основні форми урядової правотворчості.	
6.	Конституційний статус глави держави за рубежом	1

6.1.	Місце глави держави в системі вищих органів державної влади.	
6.2.	Правове положення монарха.	
6.3.	Особливості правового статусу президента в країнах з різними формами республіканського правління.	
6.4.	Види владних повноважень глав держав за рубежом.	
6.5.	Конституційна відповідальність глав держав в зарубіжних країнах.	
7.	Конституційні засади організації і здійснення судової влади в зарубіжних країнах	1
7.1.	Поняття та конституційна регламентація судової влади в зарубіжних країнах.	
7.2.	Основні види судових систем за рубежом та їх ознаки.	
7.3.	Конституційний статус суддів, його основоположні принципи.	
7.4.	Конституційні принципи організації судової влади в зарубіжних країнах.	
8.	Конституційний контроль в зарубіжних країнах	1
8.1.	Поняття та юридична природа конституційного контролю в зарубіжних країнах.	
8.2.	Історія розвитку конституційного контролю за рубежом.	
8.3.	Основні моделі функціонування конституційного контролю.	
8.4.	Форми конституційного контролю.	
8.5.	Повноваження органів конституційного контролю в зарубіжних країнах.	
9.	Місьове самоврядування в зарубіжних країнах	1
9.1.	Виникнення та розвиток інституту місцевого самоврядування в зарубіжних країнах.	
9.2.	Основні моделі місцевого самоврядування за рубежом.	
9.3.	Структура органів місцевого самоврядування.	
9.4.	Повноваження муніципальних органів.	
9.5.	Взаємовідносини муніципальних органів з центральною владою.	
	Усього	10

1.3. Семінарські заняття

У матеріалах до семінарських занять містяться питання для обговорення на навчальному занятті, завдання, наводяться переліки літератури і нормативно–правових актів, необхідних для вивчення теми семінарського заняття, вказуються теми доповідей, що рекомендуються, та рефератів. Співні в літературі теоретичні питання за відповідною темою, на які необхідно звернути увагу студентам при підготовці до семінарського заняття, зазначаються викладачем, який проводить заняття у відповідній навчальній групі.

Семінарські заняття можуть проводитися за доповідною системою, у формі «круглих столів», наукових конференцій, диспутів у студентських навчальних групах, тощо за розсудом викладача. Метою підготовки студентами доповідей (співдоповідей) і виступів під час проведення семінарських занять, написання ними рефератів є прищеплення навичок самостійної роботи над літературними джерелами, законами й іншими правовими актами, використання опублікованої судової і господарської практики для того, щоб на основі їхнього аналізу й узагальнення студенти могли робити власні висновки теоретичного і практичного характеру, обґрунтовуючи їх відповідним чином. Кількість часу, який виділяється на розгляд теоретичних питань і дискусії, визначається викладачем.

У матеріалах до занять також містяться питання для обговорення. У списку рекомендованих джерел зазначені роботи, знання яких необхідно студентам для засвоєння

матеріалів теми і виконання завдань; спеціальна література призначена для більш глибокого вивчення питань теми.

Основне завдання занять – навчити студентів розуміти конституційно-правові основи суспільного ладу та державної політики провідних зарубіжних країн; визначати специфіку та аналізувати сучасні проблеми конституційного законодавства; віднаходити шляхи вирішення проблем, що можуть виникнути при реалізації конституційно-правових норм; правильно застосовувати норми конституційного права; використовувати конституційний досвід зарубіжних країн з метою сприяння розв'язанню питань державотворення в нашій країні.

Пристаючи до вивчення, студент повинен вчитися юридично мислити, самостійно, без «підказок» коментарів, довідників, оцінювати ту чи іншу правову ситуацію (наприклад при вирішенні ситуаційних завдань). Більше уваги потрібно приділяти навчальній, монографічній літературі, статтям у наукових журналах. При підготовці до занять студенти повинні переглянути рекомендовані джерела, правові акти й інші матеріали, які стосують відповідної теми. Лише після цього можна приступити до складання доповідей і співдоповідей на семінарських заняттях, написання рефератів і виконання завдань. Викладач, який веде семінарське заняття, може рекомендувати студентам і інші, крім зазначених в переліку, джерела з урахуванням новітніх публікацій.

Таким чином, готуючись до занять по темі, треба:

уважно ознайомитися з планом заняття і списком нормативних актів, що рекомендуються, та навчальної та спеціальної літератури;

студенти мають засвоїти методичні вказівки, вивчити відповідні питання в конспекті і підручнику;

опрацювати нормативні акти з відповідної теми;

законспектувати одну або дві наукові праці з рекомендованого списку джерел;

використовуючи вивчений матеріал, вирішити завдання, вказані викладачем.

Розкриваючи теоретичні питання, студенти повинні прагнути до максимально повного і чіткого викладу всіх проблем, що досліджуються. При цьому важливо показати діалектику їхнього розвитку, розкрити відмінності в трактуванні розглядуваних положень, провести порівняльний аналіз питань, що висвічуються у відповідних розділах різних підручників, у спеціальній літературі.

Аналізуючи зміст правових норм, студенти мають в обов'язковому порядку давати точні і конкретні посилання на відповідні нормативно-правові акти: вказувати, коли і ким вони прийняті, відповідні статті (пункти, підпункти і т. ін.). При цьому студенти повинні звертатися безпосередньо до нормативних актів, а не викладати їх зміст за навчальною, додатковою або популярною літературою. Використовуючи коментар до законодавства, необхідно розмежувати текст коментарю від тексту самого нормативно-правового акту.

Конспектування літератури не повинне носити характер механічного переписування. Літературне джерело треба обов'язково заздалегідь прочитати, не конспектуючи. Потім потрібно «пробігти» очима текст і занотувати цікаві фрагменти у вигляді цитат або своїми словами, посилаючись кожного разу на сторінку. Важливо, щоб законспектований матеріал незалежно від його обсягу, був достатній за змістовим навантаженням і логічно завершений.

Вирішення завдань, які рекомендуються викладачем до семінарських занять, повинно ґрунтуватися на вимогах правових приписів процесуального та матеріального законодавства. Розв'язки ситуаційних завдань студент повинен занотовувати у свій робочий зошит, який можна користуватися під час відповіді на семінарському занятті при вирішенні тої чи іншої ситуаційної задачі (казусу).

При підготовці до семінарських занять студенти повинні використовувати рекомендовані джерела у законодавстві, серед навчальної та наукової літератури. Результати самостійної роботи студенти повинні занотовувати у свої робочі зошити з навчальної дисципліни.

Усі питання, які виникають у студентів при підготовці до семінарських занять, під час самостійної роботи, можуть бути вирішені під час групових та індивідуальних консультацій, що здійснюються викладачем, відповідно до затвердженого графіку.

Семінарське заняття 1

Тема 2: Конституційно-правовий статус людини і громадянина в зарубіжних країнах

Питання для усного опитування та дискусії

- 1.1. Права та свободи особи в теорії конституціоналізму та їх класифікація.
- 1.2. Принципи конституційного статусу особи в зарубіжних країнах.
- 1.3. Особисті права та свободи.
- 1.4. Політичні права та свободи громадян.
- 1.5. Соціально–економічні та культурні права і свободи громадян за рубежем.
- 1.6. Конституційні обов'язки громадян за рубежем.
- 1.7. Правові гарантії реалізації та захисту конституційних прав та свобод громадян за рубежем.
- 1.8. Інститут омбудсмена в зарубіжних країнах.
- 1.9. Поняття та характерні риси інституту громадянства у зарубіжних країнах.
- 1.10. Способи набуття громадянства за рубежем.
- 1.11. Особливості набуття громадянства шляхом натуралізації.
- 1.12. Підстави припинення громадянства в зарубіжних країнах.
- 1.13. Правові гарантії захисту громадянства за рубежем.
- 1.14. Безгромадянство та багатогромадянство.

Методичні вказівки

Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є: правовий статус особи, принципи конституційного статусу особи, конституційні права та свободи громадян, конституційні обов'язки громадян, особисті права та свободи, політичні права та свободи, соціально–економічні права, культурні права, гарантії прав та свобод, громадянство, набуття громадянства, припинення громадянства, філіація, натуралізація, вихід з громадянства, втрата громадянства, позбавлення громадянства, гарантії захисту громадянства, апатризм, біпатризм.

З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:

Права людини в теорії, та і в державно-правовій практиці прийнято розглядати, як основу конституціоналізму. Теоретичне обґрунтування прав і свобод людини пов'язане з теорією природного права, і пізніше – концепцією прав людини і громадянина, що є однією зі складових цієї теорії. За цією теорією, люди природно є носіями незалежних від влади прав, які існують поза волею держави, але держава повинна додержуватись і захищати їх. З цією метою природні права і свободи закріплюються в законодавстві. Ідея про те, що люди від народження є вільними та рівними у правах, що їм в силу народження належить ряд природних прав (свобода, власність, безпека та опір гнобленню...) була покладена в основу перших конституційних актів, прийнятих у ході Англійської, Американської, Французької буржуазних революцій XVII-XVIII ст. У подальшому жодна держава, яка претендувала на те, щоб називатися демократичною, не могла не зафіксувати в своїй конституції певний перелік прав людини. Цим самим права людини набували юридичну форму і становилися найважливішим інститутом конституційного права.

У вітчизняній і зарубіжній літературі при визначенні змісту концепції прав людини і громадянина правильно вказується, що вона відображає дуалізм у поглядах на громадянське суспільство і державу. Природні права, як зазначалося, належать людині безпосередньо. Роль держави при цьому зводиться до їх захисту та забезпечення умов для їх реалізації. До цих прав відносять різні права і свободи людини, пов'язані з її існуванням та діяльністю.

Ця сукупність природних прав позначається терміном «права людини». На відміну від таких прав і свобод, «права громадянина» визначаються і встановлюються державою. Основне їх призначення – забезпечити участь людини у державно–політичному житті шляхом надання їй відповідних юридичних можливостей. В конституційній теорії і практиці права людини і громадянина нерідко ототожнюються з особистими і політичними правами.

Щодо відмінностей між правами людини і правами громадянина, то їх можна виявити на основі аналізу формулювань відповідних статей зарубіжних конституцій. Для позначення суб'єкта прав людини звичайно використовуються формулювання «кожний», «усі», «кожна

людина», «ніхто», «жодна людина» або словосполучення абстрактного характеру типу «визнається право», «гарантується свобода» (мається на увазі, що вони відносяться до концепції людини). Що ж до прав громадянина, в статтях конституцій прямо вказується: «громадяни мають право», «громадяни можуть...», «кожний громадянин», «громадяни зобов'язані...», «громадянин... проходить військову службу...». В конституціях деяких держав права громадянина формулюються як права народу (Японія) або як права людей певної національної (етнічної) належності (Іспанія, ФРН). Але й тут наявність їх безпосередньо пов'язується зі станом громадянства.

Існують два основних способи конституційного формулювання прав і свобод – *позитивний* і *негативний*. При *позитивному* способі конституція встановлює або констатує, що суб'єкт володіє певним правом. Наприклад, Конституція Литви у ст. 32 фіксує: «Громадянин може вільно пересуватися та обирати собі місце проживання у Литві, може вільно виїжджати з Литви». Тут суб'єкт права прямо вказаний – громадяни Литви.

Негативний спосіб являє собою конституційну заборону будь-якому суб'єкту порушити або обмежити певне право або певну свободу. Найбільш характерний приклад негативного способу дає Конституція США. Так, згідно з V поправкою «ніхто не повинен примушуватися свідчити проти самого себе в кримінальній справі», а відповідно до VIII поправки «не повинні вимагатися надмірно великі застави, стягуватися надмірні штрафи, накладатися жорстокі та незвичайні покарання». Цей спосіб отримав найбільш широке розповсюдження у Великобританії, де права і свободи не зафіксовані в нормах права, але передбачаються з тими обмеженнями, які встановлені парламентськими статутами і судовою практикою. З цього приводу знаний англійський державознавець А.Дженінгс писав, що права на свободу слова немає, як немає, скажімо, «права зав'язувати шнурок на черевіку»... Людина може говорити усе, що їй заманеться, при умові, що вона не порушує законів, які стосуються зради, заклик до заколоту, клевети, непристойності, богохульства, порушення присяги, державної таємниці тощо. Отже, при такій системі визначення обсягу правосуб'єктності громадянин може робити усе, що не заборонено. Закон установлює не рамки можливого, а покладає межу неможливого.

Форма й обсяг конституційного закріплення прав, свобод і обов'язків людини і громадянина в різних країнах мають як загальні риси, так і свої особливості, зумовлені не в останню чергу національними традиціями в розвитку конституційно-правової теорії та практики. Для переважної більшості конституцій характерним є наявність спеціальних розділів, в яких фіксуються права, свободи та обов'язки.

Каталог прав і свобод людини і громадянина на сучасному етапі містить понад 150 найменувань. Проголошені в конституціях та інших нормах конституційного права, вони звичайно мають різний характер і зміст. Тому чимале значення має їх класифікація та систематизація, що полегшило би вивчення та аналіз, пов'язаних з цим інститутом правових проблем.

У літературі існують різні погляди на систему прав і свобод людини (позитивні і негативні, індивідуальні і колективні, договірні і звичайні права і т.д.). Широко поширена теорія про «три покоління» прав людини. Відповідно до цієї теорії права людини в залежності від часу проголошення діляться на три покоління. До першого покоління відносяться громадянські та політичні права, які були сформульовані в результаті формування буржуазного суспільства. До другого покоління відносяться соціально-економічні права, пов'язані з появою соціалістичного суспільства. До третього покоління відносяться так звані колективні права, що сформувалися після Другої світової війни.

Основні права і свободи людини класифікуються і за іншими критеріями (єдність і однорідність, за формою закріплення, за формою і за характером здійснення і т.д.)

Друга підстава класифікації також пов'язана з суб'єктами прав, свобод і обов'язків. Мова йде про їх поділ на *індивідуальні* та *колективні*. Зрозуміло, індивідуальне право часто може здійснюватися колективно, але відмінність його від колективного права в тому, що воно сповна може здійснюватися і захищатися індивідуально, тоді як права колективні за своєю природою індивідуально здійснити неможливо. Наприклад, право на страйк колективне тому, що індивідуальний страйк – не страйк, а прогул. У більшості ж випадків права, свободи й обов'язки людини і громадянина за характером своїм індивідуальні. Що ж до колективних прав, то крім

вказаного вище права на страйки, суб'єктами якого можуть бути тільки трудові колективи або профспілки, такими правами за логікою речей є права різного роду меншин (національних та інших).

Деякі американські автори пропонують поділ прав і свобод на першорядні (суттєві) і другорядні (менш суттєві). До першої групи відносяться право на свободу, право на рівність, свобода пересування, свобода висловлювання думок, свобода совісті, громадянство і право голосу, право на справедливе кримінальне правосуддя. Усі решта права і свободи відносяться, отже, до категорії «менш суттєвих».

Основні права і свободи забезпечують різні сфери життя людини: особисту, політичну, економічну, культурну. Відповідно до цього можна виділити основні права і свободи людини і громадянина: 1) у сфері особистої безпеки та приватного життя, 2) в області державної та суспільно-політичного життя, 3) в області економічної, соціальної та культурної діяльності.

Основні права і свободи людини, які отримали своє закріплення в Конституції, охоплюють всі головні сфери життя і діяльності людини, відповідають загально визнаним міжнародним переліку прав і свобод. Отже, основні права і свободи можна підрозділити на три групи залежно від характеру відносин, що виникають між індивідуумом і державою, а також між самими індивідуумами. По-перше, особистість як член громадянського суспільства наділяється певними соціально-економічними правами і свободами; по-друге, особистість як член політичної спільноти наділяється певними політичними правами і свободами. І, нарешті, по-третє, як фізична особа особистість наділяється певними особистими правами і свободами. Хоча цей поділ і не можна визнати вичерпним, воно, тим не менш, полегшує аналіз конкретних прав і свобод.

Особисті права і свободи – це категорія прав і свобод, що прямо не стосуються стану громадянства, на відміну від політичних прав і свобод.

До цієї категорії насамперед належить особиста недоторканість (особиста свобода). Її головний зміст – захист від необґрунтованих арештів. В конституційній теорії та практиці Франції та деяких інших країн прийняте ширше поняття безпеки особи, яке містить не тільки гарантії від безпідставних арештів і утримання під вартою, а й сукупність процесуальних гарантій прав особи в судовому процесі.

До змісту поняття особистих прав і свобод входять так звані свободи приватного життя – недоторканість житла, таємниця кореспонденції, свобода вибору місця проживання, свобода пересування, права і свободи, пов'язані із шлюбним станом та сімейними відносинами тощо. Конституційні положення про свободу від посягань на інформацію приватного характеру конкретизуються відповідними законами. Свободи приватного життя є об'єктом постійних посягань з боку каральних органів. У боротьбі зі злочинністю технічне перехоплення інформації, зовнішнє спостереження або інші види подібної діяльності є звичайною поліцейською практикою. Її основи встановлюються спеціальними законодавчими актами.

Політичні права і свободи у поєднанні з особистими утворюють так званий традиційний каталог прав і свобод. У різних формах та обсязі вони проголошуються в усіх конституціях. Для нормального розвитку політичного життя кожної країни найбільше значення мають свобода слова (свобода висловлення своїх думок), свобода друку, свобода зборів, мітингів та процесій, свобода асоціацій (право на утворення об'єднань), право петицій (звернень до державних органів), виборче право та деякі інші. Більшість з них може бути поділена на елементи, які також нерідко сприймаються як окремі права і свободи. Наприклад, поняття виборчого права охоплює право обирати, бути обраним, брати участь у виборчій кампанії тощо. Свобода асоціацій передбачає право на утворення політичних партій, профспілок тощо.

Свобода слова – це і самостійне правове явище і елемент свободи друку або свободи зборів. Предметнішим є поняття свободи висловлення своїх думок, яке означає, що особа може вільно висловлювати думки у приватних бесідах і листуванні, на мітингах і зборах, через засоби масової інформації.

На особливу увагу заслуговує виборче право. Як суб'єктивне право особи (громадянина) воно поділяється на активне в пасивне виборче право. Активне виборче право – це встановлене законом право громадянина брати участь у виборах в органи державної влади насамперед

шляхом голосування. Пасивне виборче право означає право балотуватись на відповідні посади, тобто право бути обраним.

Однією з важливих свобод є свобода союзів та асоціацій. Вона означає законодавче визнання за всіма громадянами права на створення професійних союзів для захисту своїх інтересів. Свобода асоціацій означає надання громадянам права на створення політичних партій та інших політичних організацій.

Особливу групу основних прав і свобод людини і громадянина утворюють права і свободи, які входять до блоку *економічних, соціальних і культурних прав і свобод*. У зарубіжній доктрині ці права і свободи завжди інтерпретувалися як такі, що мають особливий характер. Вважається, що ступінь і форми гарантованості соціальних і економічних прав з боку держави знаходиться в залежності від стану економіки, тобто «соціальної дієздатності» держави. З цієї причини конституційно-правовий режим їх регулювання, відповідно до цієї доктрини, повинен бути оптимально гнучким і відлитою у систему загальних настанов на соціальну захищеність.

Економічні, соціальні та культурні права і свободи – це ті, які покликані гарантувати людині можливість задовольняти свої життєві потреби, отримати від держави захисту своєї економічної свободи, соціальних пільг, а також вільного доступу до культурних цінностей, свободи творчості та наукових досліджень. Зауважимо, що в наш час у переважній більшості країн розуміння цього блоку прав і свобод базується на концепції соціальної держави, сутністю якої є принципи відповідальності останньої за забезпечення прожиткового мінімуму.

Найважливішим із цієї категорії прав і свобод, безумовно, є право на володіння і розпорядження приватною власністю. Це фундаментальне право забезпечене усіма засобами юридичного захисту від зазіхань як з боку окремих осіб, так і органів державної влади.

Право на працю і пов'язані з ним права та свободи громадян у конституціях зарубіжних країн неоднаково визначається. Так, в Конституції Італії право на працю закріплено у вигляді такої формули: «Італія – демократична республіка, побудована на праці» (ч. 1 ст. 1).

Із правом на працю в демократичних державах пов'язане право на страйк, яке в конституціях згадується тільки як один із засобів захисту трудових інтересів громадян. Більш докладно це питання регламентується у поточному законодавстві (Великобританія, США, Франція та ін.). Натомість у конституціях постсоціалістичних держав право на страйк зустрічається досить часто (ст. 38 Конституції Македонії, ст. 40 Конституції Румунії та ін.).

Право на охорону здоров'я включає ряд прав і гарантій і по-різному закріплюється в конституціях. Говорячи про існуючу практику закріплення цього права у законодавстві, необхідно виходити з того, що в різних країнах є свої особливості. Наприклад, право на охорону здоров'я реально залежить від системи медичної допомоги у державі (є ліберальна медицина в США, страхова медицина у більшості країн, державна медицина у Великобританії тощо).

Право на освіту і тісно пов'язана з ним академічна свобода є одним з найбільш суттєвих прав людини, які зумовлюють не тільки соціальне просування людини, але і його суспільний статус. Практично в усіх країнах освіта відноситься до числа пріоритетних сфер укладення державних коштів. Вільний доступ до культурних цінностей належить до свобод т.зв. третього покоління і природно стало закріплюватися в конституціях порівняно нещодавно. До того ж розробники конституцій це право пов'язують із академічною свободою і правом на захист інтелектуальної власності.

Права і свободи людини – це явище юридичне. Вони не можуть бути забезпечені в ізоляції від усієї системи правового регулювання. Юридичні гарантії безпосередньо створюють умови і засоби для реалізації, захисту прав особистості.

Юридичні гарантії поділяються на нормативні та інституційні. Права і свободи нормативно забезпечені за використанням, якщо в країні розвинена система юридичного регулювання, що підтримує принципи особистої свободи. Ця система сама по собі є нормативною гарантією, якщо вона логічна, погоджувальна, доступна і володіє іншою подібною рисою.

До нормативних гарантій слід віднести також встановлені законом або фактично сформовані правила. Однією з таких гарантій є презумпція невинуватості. Презумпція невинуватості забезпечує цілий комплекс прав особистості: право на життя, свободу, власність, справедливе правосуддя і інші. Вона хоча б зовні захищає людину від держави і суспільства, які

не відмовилися б переслідувати осіб, у винності яких вони переконані, хоча і не є достатніми і законно отриманими доказами.

Ознайомлення з державно-правовою практикою зарубіжних країн свідчить, що свавілля та порушення прав людини обмежують також:

– правило Habeas corpus: будь-яка затримана особа має право вимагати, щоб вона постала перед судом. У разі відсутності доказів, які підтверджують обґрунтованість затримання, посадові особи зобов'язані негайно звільнити затриманого за наказом суду;

– правило Mandamus (букв. з латині – «ми наказуємо») застосовується в англосаксонському праві: особа може звернутися до суду за захистом права, порушеного третіми особами, чиновниками, органами влади, нижчестоячими судами. У відповідь на таке звернення суд виносить наказ (mandamus), яким ухвалює відновити порушене право;

– правило Міранди (сформульоване Верховним судом США у справі «Міранда проти Арізони»): особа має право утримуватися від самозвинувачення і суд не може використати його свідчення, отримані під час перебування під вартою без дотримання належної процедури.

До інституційних гарантій відносяться установи, які здійснюють контроль за дотриманням прав неповнолітніх, підопічних осіб, ув'язнених. Можна назвати і міжнародні та регіональні правозахисні організації (Комітет з прав людини ООН, Європейська Комісія з прав людини і Європейський суд з прав людини).

Громадянство є засобом інституціоналізації принципів взаємовідносин держави і особи. Стан громадянства створює взаємні права і обов'язки, Держава поширює свою владу на громадянина як на своїй території, так і поза її межами, і може вимагати від нього виконання певних дій. Водночас громадянин може претендувати на захист своїх законних інтересів з боку держави або на їх захист від протизаконних дій самих державних органів. Тільки на основі громадянства особа наділяється всією повнотою конституційних прав і свобод. Зокрема, стан громадянства визначає обсяг її правоздатності у сфері відносин владарювання. Характерними рисами громадянства є фактичний і правовий характер зв'язку між державою і особою; взаємність їх прав та обов'язків, стійкість громадянства, яка проявляється в його безперервності у часі і просторі; поширення на громадянина сувереної влади держави як всередині країни, так і за її межами.

Загальне визначення поняття громадянства повинно відбивати правові особливості, властиві громадянству держави будь-якого типу, привести до загального юридичного знаменника громадянство держав, відмінних по своїй сутності, і за формою.

Громадянство – це двосторонній правовий зв'язок, що складається з взаємних прав і обов'язків особи і держави, встановлених законодавством відповідної держави. Ці права і обов'язки становлять зміст громадянства будь-якої держави. Зміст громадянства як правового явища охоплює права і обов'язки держави і особи по відношенню один одного і відносяться до сфери внутрішньодержавного права.

Особливою якістю, що характеризує правовий зв'язок між особою і державою, є його стійкість. *Стійкість громадянства* – його найважливіша ознака, його юридичний критерій. Громадянство є стійким в силу того, що права і обов'язки, що становлять його зміст, також стійкі. Однак права й обов'язки, що входять у зміст громадянства, у свою чергу, стійкі саме тому, що входять у його зміст. Стійкість громадянства залежить від стійкості прав і обов'язків, що входять у його зміст. Стійкість громадянства в часі проявляється в його безперервності. Історія права знає випадки, коли громадянство визнавалося нерозривним, незмінним зв'язком. Однак сьогодні нерозривність не характерна для громадянства. Безперервність громадянства означає збереження громадянства з моменту його придбання відповідно до умов, визначених законодавством конкретної держави, аж до його втрати також відповідно до умов, встановленими законодавством даної держави.

Крім правової стійкості, громадянство володіє ще однією ознакою. Воно засновано на фактичному зв'язку особи з державою, яка на власний розсуд встановлює умови набуття і втрати свого громадянства. Умови ці різноманітні і відрізняються в різних державах. Однак у їхній основі лежить загальна ознака: всі вони виходять із необхідності фактичного зв'язку громадян з відповідною державою.

Самостійну групу пов'язаних із громадянством відносин, регульованих нормами права,

становлять відносини із приводу набуття громадянства. Однак під таку характеристику навряд чи підпадають відносини, у яких відсутнє спеціально виражене волевиявлення особи про набуття громадянства. До їхнього числа відносяться всі відносини, пов'язані із набуттям громадянства за народженням. У результаті за цією ознакою всі відносини по набуттю громадянства (а відповідно і регулюючі їх правові норми) можна поділити на відносини із приводу набуття громадянства: а) за народженням (походженням); б) прийомом до нього (укоріненням, натуралізацією); в) відновленням у громадянстві.

Набуття громадянства *за народженням* (походженням) регулюється законодавством залежно від громадянства батьків (так зване «право крові») і залежно від місця народження (так зване «право ґрунту») або за допомогою комбінації цих двох принципів. «Право крові» (*jus sanguinis*) означає, що особа, народжена від громадян даної держави, набуває її громадянство незалежно від місця народження. Таким чином, «право крові» означає державну приналежність батьків, а не їхню національність. «Право ґрунту» (*jus soli*) означає, що особа, яка народилася на території відповідної держави, надобуває її громадянство незалежно від громадянства своїх батьків.

Як відомо, *натуралізація* – це прийом до громадянства іноземного громадянина за його бажанням. У світовій практиці – це тривалий процес, як би поступове входження в громадянство. Для цього, як правило, потрібен певний строк проживання в країні, володіння державною мовою, наявність законного джерела існування.

Поновлення в громадянстві можливо для осіб, які перебували в громадянстві даної держави, але потім через якісь причини втратили його. Законодавчій практиці відомі численні випадки відновлення в громадянстві осіб, що раніше втратили його у зв'язку з подіями, що носять як внутрішній, так і міжнародний характер. Крім слова «поновлення» іноді застосовується термін «*реінтеграція*» – воз'єднання зі своєю попередньою державою.

Існує такий спосіб набуття громадянства як *репатріація*. Репатріація застосовується у досить своєрідних випадках, коли громадянство втрачали великі маси населення в силу важливих історичних причин.

Набуття громадянства можливо також по підставах, передбачених міжнародними договорами. Однією з таких підстав є *оптація*, тобто вибір громадянства при зміні державного кордону держави. Іноді застосовується термін «трансферт».

Бувають додаткові варіанти набуття громадянства, які іноді згадуються як самостійні, але посуті вони є різновидами натуралізації, або способами, що полегшують її. Наприклад, громадянство може бути набуто шляхом укладення шлюбу. Ще одним різкішим способом набуття громадянства є так зване дароване громадянство. Дароване (октройоване) громадянство надається за особливі заслуги в особливому порядку.

Для характеристики інституту громадянства важливими є питання припинення громадянства, а саме: вихід із громадянства, власне втрата громадянства і позбавлення громадянства.

Під *виходом* з громадянства розуміється його припинення по волевиявленню громадянина або його представника (для неповнолітніх і недієздатних осіб). Однак відмова від громадянства не є вольовою дією одностороннього характеру. Інший обов'язковий елемент відносин, пов'язаних з відмовою від громадянства, – одержання на це дозволу держави. Вихід із громадянства здійснюється у вільному або дозвільному порядку. У більшості країн прийнята дозвільна процедура виходу з громадянства. Заяву про вихід розглядають компетентні органи. Вони враховують юридичні й фактичні обставини, що склалися у зв'язку з цією заявою, і за певних умов можуть відмовити. Проте в жодній з розвинутих країн можливість виходу з громадянства не заперечується.

У ряді випадків держава може відмовити в проханні про вихід з громадянства або відстрочити її задоволення. Законодавством окремих країн передбачено власне *втрата* громадянства, тобто автоматичну втрату громадянства за певних умов. Найчастіше умовою такої втрати громадянства є натуралізація в іншій державі. Звичайно, в країнах, де встановлений дозвільний порядок виходу з громадянства, не припускається його автоматична втрата. У країнах, де визнаний принцип вільного виходу з громадянства, автоматична втрата його є звичайною процедурою. Підстави для втрати громадянства залежать від специфіки

конкретної держави. В багатьох країнах вона відбувається автоматично в зв'язку з добровільним набуттям іноземного громадянства, поступленням на цивільну або військову службу іншої держави.

Однією з форм припинення громадянства є його *позбавлення*. Позбавлення громадянства, набутого в порядку філіації, називається денационалізацією, а позбавлення натуралізованого громадянства – денатуралізацією. Денатуралізація є досить звичайною процедурою. Вона нерідко пов'язана з різного роду протиправними діями, зокрема з набуттям особою громадянства з порушенням закону. Відносно ординарний характер денатуралізації зумовлений тим, що в зарубіжній політико-правовій теорії поширена концепція, за якою юридичний зв'язок між державою і натуралізованим громадянином вужчий за обсягом встановлених прав і обов'язків і менш стійкий, ніж зв'язок між державою та її природженим громадянином.

Що ж стосується денационалізації, то її можливість пов'язується з державним суверенітетом. Тим самим має місце сполучення кримінально-правової і конституційно-правової відповідальності. Проте законодавство переважної більшості країн не припускає денационалізацію, пов'язуючи це з тим, що громадянство за народженням є одним з невідчужуваних, природних прав людини.

Приїом до громадянства – найбільш детально регламентований спосіб набуття громадянства. Про це свідчить велика кількість норм, що регулюють умови і порядок набуття громадянства іноземними громадянами і особами без громадянства. Для прийому до громадянства встановлені вимоги віку, дієздатності, постійного проживання на території держави і відмова від громадянства інших держав.

Серед цих умов найбільш скрутним для іноземних громадян і осіб без громадянства є тривалий строк проживання. У країнах СНД встановлені різні строки: від мінімального, встановленого Росією – це 5 років безупинно від дня одержання «посвідки на проживання» до дня звернення із заявою, Азербайджаном, Кыргызстаном, Узбекистаном і Україною, до максимального, встановленого в законах Грузії, Казахстану, Молдови – в 10 років. Найбільш мінімальний набір вимог пред'являє Азербайджан: «Особа без громадянства, іноземна особа, що проживає на території Азербайджанської Республіки протягом останніх п'яти років і представила документ про знання державної мови Азербайджанської Республіки, незалежно від походження, расової й національної приналежності, роду, відношення до релігії, політичних і інших переконань... може бути прийнята в громадянство Азербайджанської Республіки»

Більшість країн ставлять більше додаткових умов: 1) визнання і виконання законів держави; 2) володіння державною мовою; 3) наявність законного джерела існування на території держави; 4) принесення Клятви вірності державі.

Треба сказати, що натуралізуватись, тобто стати громадянином якоїсь країни, особливо високорозвинутої, дуже важко. Ці складнощі створюються свідомо, щоб захистити свою країну від небажаних елементів.

Законодавство та адміністративна практика визначають також інші умови, що обмежують можливість натуралізації. Серед них слід назвати наявність певного рівня матеріального добробуту, кваліфікації та професійної підготовки, повагу до закону, відсутність заборгованості щодо податків, сімейний стан.

Поряд з додатковими умовами, що перешкоджають одержанню громадянства всіма бажаними, існують положення, що полегшують прийом до громадянства.

По-перше, в деяких країнах може бути *скорочено термін укорінення*. Також порядок натуралізації може бути спрощений. У науці конституційного права спрощений порядок натуралізації носить назву *реєстрація*. Спрощеним є порядок реінтеграції, тобто поновлення в громадянстві, про що мова піде пізніше. У деяких країнах спрощена процедура натуралізації встановлена для осіб корінної національності (Болгарія, Греція, Ізраїль, ФРН та ін.).

Обставини, що служать підставами припинення громадянства, визначаються внутрішнім законодавством кожної держави, а в деякій частині – і міжнародними договорами.

Проте в законодавстві зарубіжних держав питання припинення громадянства регулюються досить типово, що дозволяє виділити декілька форм припинення громадянства. Кожній формі відповідають обставини, з якими законодавством зв'язується припинення

стійкого правового зв'язку особи і держави, а також процедура вирішення цих питань. Зарубіжному законодавству відомі такі підстави припинення громадянства: вихід із громадянства, власне втрата громадянства і позбавлення громадянства.

Під *виходом з громадянства* розуміється його припинення за волевиявленням громадянина або його представника (для неповнолітніх і недієздатних осіб). Однак відмова від громадянства не є вольовою дією одностороннього характеру. Інший обов'язковий елемент відносин, пов'язаних з відмовою від громадянства, – одержання на це дозволу держави.

Вихід із громадянства здійснюється у вільному або дозвільному порядку. У більшості країн прийнята дозвільна процедура виходу з громадянства. Заяву про вихід розглядають компетентні органи. Вони враховують юридичні й фактичні обставини, що склалися у зв'язку з цією заявою і за певних умов можуть відмовити. Проте в жодній з розвинутих країн можливість виходу з громадянства не заперечується.

Під припиненням громадянства з ініціативи держави розуміється втрата громадянства незалежно від волі громадянина або всупереч його волі.

Законодавством окремих країн передбачено власне *втрату* громадянства, тобто автоматичну втрату громадянства за певних умов. Найчастіше умовою такої втрати громадянства є натуралізація в іншій державі. Звичайно, в країнах, де встановлений дозвільний порядок виходу з громадянства, не припускається його автоматична втрата. У країнах, де визнаний принцип вільного виходу з громадянства, автоматична втрата його є звичайною процедурою.

Підстави для втрати громадянства залежать від специфіки конкретної держави. У багатьох країнах вона відбувається автоматично в зв'язку з добровільним набуттям іноземного громадянства, вступом на цивільну або військову службу іншої держави.

Однією з форм припинення громадянства є його *позбавлення*. Позбавлення громадянства, набутого в порядку філіації, називається денационалізацією, а позбавлення натуралізованого громадянства – денатуралізацією. Денатуралізація є досить звичайною процедурою. Вона нерідко пов'язана з різного роду протиправними діями, зокрема з набуттям особою громадянства з порушенням закону. Відносно ординарний характер денатуралізації зумовлений тим, що в зарубіжній політико-правовій теорії поширена концепція, за якою юридичний зв'язок між державою і натуралізованим громадянином вужчий за обсягом встановлених прав і обов'язків і менш стійкий, ніж зв'язок між державою та її природженим громадянином. Що ж стосується денационалізації, то її можливість пов'язується з державним суверенітетом.

Семінарське заняття 3

Тема 5: Форми безпосередньої демократії в зарубіжних країнах

Питання для усного опитування та дискусії

- 4.1. Поняття та джерела виборчого права.
- 4.2. Принципи виборчого права в зарубіжних країнах.
- 4.3. Особливості організації та проведення виборів за рубежем.
- 4.4. Поняття та загальна характеристика виборчих систем.
- 4.5. Мажоритарні виборчі системи.
- 4.6. Порядок проведення виборів за пропорційною виборчою системою.
- 4.7. Поняття та класифікація референдумів у зарубіжних країнах.

Методичні вказівки

Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є: безпосередня демократія, вибори, референдум, виборче право, принципи виборчого права, виборчі цензи, виборчий процес, виборчі системи, референдум, народна законодавча ініціатива, плебісцит.

З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:

На даний час виборче право – один з не багатьох державно-правових інститутів, який закріплений і достатньо повно розроблений також в нормах міжнародного права. Не багато

інших інститутів конституційного права мають таке ж чітке і не двояке регулювання в загальноприйнятих міжнародних актах.

Поняття «виборче право» має, як мінімум, два значення. Перше, основне, значення – це сукупність норм, що регулюють порядок обрання представницьких органів і посадових осіб в державі. Таке визначення зазвичай називається виборчим правом в об'єктивному розумінні. Ще виборче право розуміють у суб'єктивному значенні – це право громадян брати участь в утворенні представницьких органів – тобто обирати ці органи і бути обраними. Тому виборче право визначається і як суб'єктивне право особи, причому у двох значеннях: *активне виборче право* (право обирати) і *пасивне виборче право* (право бути обраним).

У кожній країні інститут виборів регулюється численними правовими актами. Виділяються *писані норми*, до яких відносяться конституція, міжнародні договори, закони і акти, що мають силу закону, регламентарні акти (палат парламентів) і статuti політичних партій, а також *неписані норми*, які включають загальні принципи права, звичаї та тлумачення норм про вибори.

До числа основоположних принципів виборчого права відносять: 1) принцип загальності виборчого права; 2) принцип вільної участі у виборах; 3) принцип рівного виборчого права; 4) принцип таємного голосування.

При дотриманні цих умов вибори вважаються демократичними. Тому практично всі сучасні зарубіжні конституції закріплюють ці принципи проведення виборів. *Принцип загального виборчого права* означає, що виборчі права визнаються за всіма дорослими, психічно здоровими громадянами.

Принцип вільних виборів має декілька аспектів. Перший аспект стосується принципу вільних виборів, відповідно до якого виборець сам вирішує: чи брати йому участь у виборчому процесі і якщо так, то в якій мірі. Звідси випливає, що при визначенні результатів виборів не треба брати до уваги, який відсоток виборців проголосував: якщо хоч один проголосував, то вибори відбулися. Таке трактування даного принципу характерне у багатьох країнах із англосаксонською системою права. Цей принцип поєднується із добровільною реєстрацією виборців.

Важливим принципом виборчого права, закріпленим у конституціях більшості країн, є *принцип рівності*, тобто «формальної рівності». Це означає, що: по-перше, кожному виборцю надається рівна кількість голосів (один виборець – один голос; по-друге, в країні існує єдиний виборчий корпус, тобто виборці не розділені на соціальні чи інші групи з різким представництвом (у КНР, наприклад, міське і сільське населення представлено в парламенті неоднаково); по-третє, депутат обирається від рівної кількості жителів або виборців, а в багатомандатних округах повинна дотримуватися пропорція мандатів і виборців на основі однієї і тієї ж квоти; по-четверте, закон висуває однакові вимоги до порядку висування кандидатів, проведення ними передвиборчої агітації та визначення результатів виборів.

Принцип прямих виборів сьогодні безспірний у більшості демократичних держав при виборах нижніх палат парламентів і президентів і практично повсюдно – при виборах органів місцевого самоврядування. Це означає, що між виборцем і кандидатом на виборну посаду немає ніяких проміжних інститутів, які б опосередковували волевиявлення виборця.

Принцип таємного голосування передбачає виключення контролю за волевиявленням виборців, створення умов для свободи вибору. Таємне голосування відоме практично всім країнам. Але введено воно лише в останній третині 19 століття, у всякому випадку в Західній Європі. Таємниця голосування в демократичній державі на сьогодні існує як давній правовий звичай, закріплений у законі.

Для позначення заходів, пов'язаних із організацією та проведенням виборів, у законодавстві різних країн використовується поняття «виборчий процес». У навчальній літературі під поняттям виборчий процес розуміють: 1) певну діяльність щодо організації та проведення виборів; 2) систему правових норм, які цю діяльність регулюють. Отже, *виборчий процес* – це *врегульована законом діяльність органів державної влади, організацій, груп та індивідів щодо підготовки та проведення виборів до державних і самоврядних органів*.

Будучи нормативно врегульованою, ця діяльність упорядкована і характеризується досить жорсткими часовими рамками і набором певних дій, розташованих у встановленій

послідовності. Можна встановити такі стадії: 1) призначення виборів; 2) встановлення виборчих округів; 3) формування виборчих дільниць; 4) утворення виборчих органів; 5) реєстрація виборців; 6) висування та реєстрація кандидатів; 7) агітаційна кампанія; 8) голосування; 9) підрахунок голосів і встановлення підсумків голосування; 10) можливий другий тур голосування і / або нові вибори; 11) остаточне визначення та опублікування результатів виборів.

Виборча система у широкому розумінні – це весь організм формування виборчих органів державної влади і органів місцевого самоврядування, включаючи організацію і проведення виборів, а також визначення їх результатів і відповідний розподіл депутатських мандатів. Виборча система у вузькому розумінні – це певний спосіб підведення підсумків голосування і розподілу на цій основі депутатських мандатів. Саме у зв'язку з цим виборчі системи різних країн поділяються на три різновиди – мажоритарну, пропорційну і змішану. *Мажоритарна виборча система* означає, що у відповідності з принципом більшості обраним вважається лише той кандидат (в одномандатному виборчому окрузі) або ряд кандидатів (в багатомандатному виборчому окрузі), які представляли виборчий список, що одержав більшість голосів в даному окрузі. В рамках мажоритарного типу виборчої системи розрізняють такі його три різновиди, як мажоритарні виборчі системи відносної, абсолютної і кваліфікованої більшості. *Пропорційна виборча система* передбачає, що у відповідності з принципом пропорційності депутатські мандати розподіляються відповідно до кількості голосів, поданих на виборах за список кандидатів даної партії або блоку партій. При *змішаній виборчій системі* частина депутатів обирається за пропорційною системою, а інша частина – за мажоритарною. З точки зору елементарного розуміння, виборча система є способом розподілу голосів на загальних виборах між політичними партіями і окремими кандидатами. Основною «змінною» є виборча формула (наприклад, пропорційна або мажоритарна система; математична формула, що використовується для розподілу мандатів) та величина (магнітуда) виборчих округів (не за кількістю виборців, що проживають на території округу, а за кількістю депутатів, що обираються від округу).

Референдум як засіб безпосередньої демократії застосовувався ще в Римській імперії – зібрання плебеїв приймали рішення, які були обов'язковими для цієї суспільної групи. Проте перший відомий «справжній» референдум був проведений в кантоні Бери (Швейцарія) в 1449 р.: на всенародне обговорення було винесено питання фінансів. Така форма проведення публічного опитування дістала назву «референдум» (лат. – «те, що має бути доведено до відома»). Досить значне поширення референдуму відбулося в ХХ ст. Як інститут конституційного права, конституційно–правовий інститут референдуму – це сукупність юридичних норм, які регулюють місце цього інституту в системі форм безпосередньої демократії, порядок його організації та проведення, а також правові наслідки реалізації його положень. В науковій літературі референдум трактується як інститут, що забезпечує безпосередній вибір відповідного рішення, яке є предметом голосування. Референдуму притаманні такі характеристики: безпосередня участь громадян у представленні власної позиції, право лише на один голос кожного виборця та визнання волі більшості за основу в процесі прийняття правових актів. Загальними умовами проведення референдумів є чітка фіксація проблематики з якої вони проводяться. Право участі у референдумах мають громадяни країни, які володіють виборчим правом.

Що ж стосується видів референдумів, то у вітчизняній та зарубіжній юридичній науці не існує єдності поглядів щодо системи критеріїв класифікації референдумів. Більшість конституціоналістів класифікує їх за декількома основними критеріями: змістом предмету, обов'язковістю/необов'язковістю проведення, часом проведення, правовими наслідками, змістом рішень, колом суб'єктів, суб'єктами ініціювання.

Семінарське заняття 3

Тема 10: Місцеве самоврядування в зарубіжних країнах

Питання для усного опитування та дискусії

10.1. Виникнення та розвиток інституту місцевого самоврядування в зарубіжних країнах.

10.2. Основні моделі місцевого самоврядування за рубежем.

10.3. Порядок формування та структура органів місцевого самоврядування.

10.4. Повноваження муніципальних органів.

10.5. Проблеми взаємовідносин органів місцевого самоврядування з центральною владою за рубежом.

Методичні вказівки

Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є: місцеве самоврядування, муніципалітет, органи місцевого самоврядування, територіальна громада.

З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:

- роль і місце органів місцевої влади в політичній системі суспільства;
- головні принципи організації місцевого управління та самоврядування;
- основи адміністративно-територіального поділу;
- організаційні форми здійснення місцевого самоврядування та управління, основи їх компетенції, внутрішньої структури і взаємовідносин;
- адміністративний нагляд;
- гарантії місцевого самоврядування (конституційні, судові, законодавчі, матеріально-фінансові тощо).

Місцеве управління і самоврядування завжди вважалися підвалиною демократичного устрою суспільства, і від того, наскільки розвинута, активна і досконала муніципальна система, багато в чому залежить міцність демократичних інститутів і загальна політична стабільність у тій чи іншій державі. В ретроспективному плані муніципальна система отримала новий імпульс для свого розвитку з появою перших писаних конституцій. Уже тоді робилися спроби відвести їй адекватне місце у державному механізмі.

У даний час, як і в минулому, юридичною базою формування та діяльності місцевих органів влади у будь-якій державі служать конституція та інші правові акти, але при цьому положення конституції користуються безумовним пріоритетом перед будь-якими іншими законами.

Насамперед, конституції переважної більшості сучасних держав розглядають інститут місцевого самоврядування як невід’ємний елемент політичної системи, важливий принцип її функціонування, суттєву ланку у механізмі народовладдя.

Порядок формування органів місцевого самоврядування:

Представницькі органи місцевого самоврядування звичайно обираються громадянами прямим голосуванням.

Найчастіше по мажоритарній системі: голосування проводиться індивідуально за конкретних осіб – депутатів місцевих органів. Обираються окремі члени майбутнього муніципалітету по виборчих округах. Округу бувають одномандатні, іноді бувають багатомандатні. Строк повноважень таких органів, що обирають, різний: від 1 року до 6 років. При тривалому строку діяльності представницькі органи місцевого самоврядування можуть частково обновлятися, тобто проводиться ротація. У Франції, наприклад, генеральні ради обновляються кожні три роки наполовину.

Структура органів місцевого самоврядування в зарубіжних країнах.

Місцеве самоврядування містить у собі, як правило, два елементи: виборний орган (виборні муніципальні збори, що може називатися по різному – радою, асамблеєю) і виконавчий орган.

Основна мета запровадження виконавчого органу полягає у необхідності організації постійної виконавчої та розпорядчої діяльності органу місцевого самоврядування. Головними функціями виконавчого органу є: представлення інтересів місцевого представницького органу у відносинах з іншими органами влади, організаціями; укладання угод і договорів; виконання повноважень, які делеговані йому радою: керування службами представницького органу; реалізація рішень ради; здійснення контролю за виконанням нормативних актів ради тощо.

Виконавчий орган може бути одноособовим і колегіальним. Якщо це одноособовий орган, то, скажімо, це мер (Франція) або бургомістр (ФРН). А може бути й колегіальний, наприклад і магістрат на деяких землях ФРН або джунта в Італії.

Виконавчий орган необхідний, оскільки це постійно діюча структура, а виборні збори збираються періодично для рішення якихось важливих принципових питань.

Виконавчий орган місцевого самоврядування – важливий елемент місцевого самоврядування, адже без такого органу самоврядування неможливе. На чолі виконавчого органу, в залежності від типу самоврядування, стоїть бургомістр або директор. Саме керівник виконавчого органу відповідальний перед представницьким органом та общиною за виконання покладених на нього завдань: – виконання рішень представницького органу; підготовку проектів рішень для представницького органу; виконання державних (делегованих) повноважень; виконання завдань поточного управління і забезпечення нормального функціонування всієї місцевої адміністративної системи.

Комітети (комісії) бувають постійними і тимчасовими, обов'язковими та факультативними, територіальними, дорадчими тощо. Більшість членів комітетів (комісій) є членами органу місцевого самоврядування та обираються місцевими представницькими органами на своїх засіданнях. Водночас у деяких країнах дозволяється залучати до роботи в органі осіб, які не є його членами. Наприклад, в Угорщині, Великобританії законодавство регламентує можливість включення до складу будь-якого комітету фахівця у певній галузі, який не має членства в місцевому представницькому органі управління.

Постійні комітети (комісії) функціонують протягом усього терміну повноважень органу місцевого самоврядування. Тимчасові комітети (комісії) з'являються при необхідності вирішення якої-небудь проблеми та розпускаються після виконання свого завдання. Формування обов'язкових комітетів (комісій) регулюється у законодавстві країни.

Основну роль у муніципальному управлінні відіграє *виконавчий апарат*. Він складається з адміністративних органів загальної компетенції (колегіальні виконавчі органи, мери, керуючі) і органів галузевої й спеціальної компетенції (департаменти, комітети, бюро).

Адміністративні органи загальної компетенції займають керівне положення відносно інших ланок виконавчого апарата. Особливо більшим впливом у справ місцевому управлінню найчастіше розташовують мери. Нерідко вони одноосібно вирішують питання наймання й звільнення муніципальних службовців, користуються правом накладати вето на рішення муніципальних рад, а також іншими правами, які фактично ставлять їх над муніципальними радами.

На сучасному етапі у зарубіжних країнах спостерігається тенденція щодо збільшення обсягу компетенції місцевих органів управління, у тому числі у таких важливих сферах, як освіта, комунальне господарство, будівництво, медичне обслуговування тощо. У зв'язку з чим сьогодні у зарубіжних країнах компетенція місцевих органів влади регулюється у конституційному, органічному, поточному законодавстві, а також актами глави держави і виконавчої влади, судовими прецедентами тощо.

Компетенцію органів самоврядування можна умовно поділити на первинну і вторинну. *Первинна* – це та, яку можна назвати місцевими справами: чистота вулиць, правильність будівництва, система шкільної освіти, органи охорони здоров'я, паркі, сквери, турбота про бездомні, старезних і т.д.

Вторинна компетенція – це те, що місцеві органи виконують частіше за все, як би за дорученням вищестоящих органів: облік виборців, заходи оборонного характеру та інше. Тобто те, що прямо не відноситься до місцевих справ і більш цікаве для центральної влади.

Об'єм компетенції місцевих органів зарубіжних країн постійно і поступово збільшується, у тому числі в таких важливих сферах, як освіта, дорожнє будівництво, комунальне господарство і інше. Права місцевих органів в унітарних державах закріплюються законами і актами уряду, у федеральних державах – суб'єктами федерації. В деяких випадках органи місцевого самоврядування можуть звертатися до законодавчих органів з проханнями, петиціями про видання законів або інших актів, які надали б їм додаткові права. Деякі додаткові права можуть бути надані без видання нових законів, на рівні підзаконних актів. Ці напрями діяльності є первинними для місцевих муніципальних органів зарубіжних країн.

Для кращого розуміння ролі місцевих органів у сучасній державі в юридичній літературі прийнято класифікувати повноваження місцевих представницьких органів влади щодо певних сфер:

а) повноваження у фінансово – економічній сфері полягають у праві місцевих представницьких органів приймати місцевий бюджет, а також брати участь у формуванні державних фінансово-економічних програм.

б) повноваження у галузі охорони громадського порядку означають, що у віданні місцевих представницьких органів знаходиться право визначати діяльність місцевих поліцейських служб, які займаються патрульною службою, охороною службою. Водночас такі повноваження, як правило, здійснюються спільно з місцевими державними органами управління.

в) повноваження у галузі комунального господарства й охорони навколишнього середовища передбачають, що місцеві представницькі органи мають право регулювати питання транспорту, дорожнього руху, місцевого будівництва, різних комунальних послуг (водопостачання, теплопостачання, каналізації тощо), санітарного стану міста, охорони природи, води, повітря тощо.

г) до повноважень місцевих представницьких органів у соціальній сфері відносять організацію допомоги малозабезпеченим, інвалідам, утримання безкоштовних їдалень, будинків для пристарілих, медична допомога для бездомних, будинки для осіб, що потребують спеціального догляду, підтримку муніципальних лікарень, шкіл, бібліотек, дитячих садків тощо. Крім того в ряді держав муніципальні органи займаються будівництвом дешевого житла, яке потім продають на пільгових умовах їх наймачам.

Визначені вище повноваження у певних сферах здійснюються за допомогою наступних методів – регулювання й управління.

Щоб реалізувати повноваження, потрібні гроші. Звідки ж беруться ці гроші у місцевих органів влади, що є джерелами доходів? При описі цієї проблеми перш за все, називають податки. Існують місцеві або муніципальні податки. В їх числі:

а) муніципальний прибутковий податок;

б) податок з вартості землі;

в) податок з доходів компаній;

г) податок з власності (це податок, який платять домовласники, власники господарських будівель і земельних ділянок).

Основне джерело доходів – це державні субсидії, тобто виплати з загальнодержавного бюджету. Субсидії бувають трьох видів:

а) загальні субсидії (не цільові, а виплачуються регулярно);

б) цільові субсидії, які також регулярно виплачуються, але на конкретну мету (на освіту, культуру та інші.);

в) спеціальні дотації для окремих муніципалістів, міст та інші.

Четверта група джерел доходів – видача дозволів на торгівлю, видовищні заходи, будівництво та інше. Кожний дозвіл слід оплачувати, тому це також джерело поповнення місцевого бюджету.

Крім того, є п'ята група споживчі платежі. Це платежі за воду, вивіз і знищення сміття та інше. В деяких випадках місцеві органи беруть позики, хоч позики надаються рідко і під відсотки. У них є один недолік: позики необхідно повертати.

У зарубіжних країнах центральна влада завжди створює умови, за якими адміністративно – територіальні одиниці мають певну самостійність, котра, у той же час, постійно контролюється центральними державними органами або місцевими державними органами управління. Можна сказати, що здійснення контролю за діяльністю місцевих представницьких органів управління є однією з найважливіших функцій місцевих державних органів. Тому у більшості конституцій зарубіжних країн такі положення обов'язково зафіксовані.

На сучасному етапі у зарубіжних країнах законодавство, як правило, встановлює наступні *форми контролю за діяльністю місцевих представницьких органів управління*: по-перше, це державне регулювання статусу місцевих представницьких органів, по-друге, саме

контрольні заходи щодо дій місцевих представницьких органів, по-третє, утворення фінансової залежності місцевих представницьких органів від центральної влади.

Власне контроль за діяльністю місцевих представницьких органів може здійснюватися також у різноманітних формах. По-перше, це можливість центральної влади брати участь у процесі нормотворчості органів місцевого самоврядування. По-друге, контроль за роботою місцевих представницьких органів може виражатися у безпосередньому інспектуванні їх діяльності, запитуванні необхідних документів й інформації, заслуховуванні їх звітів, створенні органів, які спеціалізуються на державному контролі. По-третє, за неналежне виконання органами місцевого самоврядування своїх повноважень законодавство зарубіжних країн передбачає застосування певних санкцій: усунення від посади посадових осіб місцевих представницьких органів, накладення на них стягнень; скасування рішень органів місцевого самоврядування; передача повноважень місцевих представницьких органів до відання органів центральної влади або до місцевих державних органів; розпуск місцевих представницьких органів. Наприклад, розпуск місцевих рад передбачений законодавством Франції, Італії, Португалії, Литви, Угорщини, Індії, Японії та інших країн.

Загальними юридичними принципами взаємовідносин муніципальних органів із центральною владою є законодавче регулювання організації й діяльності муніципалітетів у поєднанні із судовим й адміністративним контролем за законністю їхніх дій. Однак центральні тенденції в державному житті обумовили сильну залежність муніципалітетів від уряду й усього бюрократичного апарату виконавчої влади.

Основними напрямками втручання уряду в справи муніципалітету є: 1) пряме регулювання муніципальної діяльності; 2) контроль за роботою муніципальних органів; 3) забезпечення фінансової залежності муніципального управління від уряду.

Адміністративне регулювання діяльності муніципальних органів проявляється у двох формах. По-перше, воно складається у виданні урядом й окремими міністерствами нормативних актів з питань організації й компетенції муніципалітетів. У такий спосіб порушується принцип підпорядкування муніципалітетів винятково законодавчій владі парламенту. Інша форма адміністративного регулювання полягає в тому, що певні акти й заходи муніципальної влади можуть мати місце лише із затвердження, схвалення або попереднього дозволу урядових органів або їхніх повноважних агентів на місцях. До числа питань, по яких муніципалітети не вправі приймати самостійні рішення, ставляться головним чином фінансові й загальнонормативні акти муніципалітетів, угоди з муніципальним майном, найважливіші організаційні справи.

1.4. Самостійна робота студентів

Самостійна робота студентів є важливою складовою частиною навчального процесу та має на меті закріплення та поглиблення знань і навичок, одержаних на усіх видах навчальних занять; підготовку до наступних занять, іспиту, формування культури розумової праці з чинними правовими нормами, законодавством та практикою його застосування. Під час самостійної роботи уточнюється коло питань, що підлягають вивченню по темі, аналізується та вивчається нормативний матеріал, наукові джерела, виконуються завдання.

Самостійна робота студента виконується в позааудиторний час, передбачений тематичним планом навчальної дисципліни.

Під час вивчення навчальної дисципліни студенти повинні навчитися самостійно мислити, поглиблювати засвоєні теоретичні знання, опановувати практичні навички з організації праці менеджера. Відповіді на питання повинні бути стисло законспектовані з обов'язковими посилання на використані джерела.

Самостійна робота студентів має бути логічно пов'язана з іншими видами навчальних занять. Однак вивчення навчальної дисципліни чи окремої теми не бажано починати з самостійної роботи студентів.

Від якості самостійної підготовки студентів залежить якість семінарських занять, глибина їх теоретичного змісту й активність студентів.

Самостійна робота є методом глибокого вивчення і творчого засвоєння студентами навчальної програми.

Перевірка самостійної роботи студентів здійснюється викладачами, які проводять семінарські заняття з навчальної дисципліни.

Викладач може обрати один з наступних способів перевірки самостійної роботи:

- проведення перевірки конспектів опрацьованої літератури, яка рекомендується для вивчення теми навчальної дисципліни;
- фронтального усного опитування;
- письмового опитування;
- проведення тестування з вивчених тем;
- розв'язування ситуаційних завдань до кожної теми навчальної дисципліни.

З метою самостійного визначення рівня засвоєння теоретичного матеріалу студентам пропонуються питання для самоконтролю набутих знань.

Питання самостійної роботи виносяться на поточний і підсумковий семестровий контроль. Для самостійної роботи студентів з кожної теми надається рекомендована література з якою студенти повинні ознайомитися для якісного виконання завдань на самостійну підготовку.

Загальні методичні рекомендації щодо самостійної роботи студентів:

1. Ознайомитися із питаннями, що виносяться на самостійне вивчення студентами.
2. Уважно прочитати матеріал, викладений на лекції і занотований студентами до відповідної теми.
3. Ознайомитися із рекомендованою літературою до відповідної теми (як до семінарського заняття, так і самостійної роботи) і розширити одержані знання під час лекційного заняття (обсяг представлень про конкретні предмети і явища, що входять у сферу регулювання приватним правом).
4. За бажанням студент може підготувати коротке повідомлення (до десяти хвилин) з найбільш складного і цікавого питання.
5. У випадку необхідності студент може скористатися індивідуальними консультаціями викладача, який читає лекції, а також викладача, який проводить семінарські заняття у навчальній групі.

Тема 1: Конституційне право як галузь права в зарубіжних країнах

Завдання 1. Накресліть схему класифікації конституційно-правових норм.

Завдання 2. Дайте письмову характеристику основних функцій науки конституційного права зарубіжних країн.

Завдання 3. Визначте письмово місце конституційного права в національних правових системах демократичних країн.

Завдання 4. Вирішіть тестові завдання:

1. Виберіть правильну відповідь:
  - а) Конституція Франції 1958 р. була прийнята на референдумі;
  - б) Конституція США 1787 р. була прийнята Парламентом;
  - в) Конституція Італії 1947 р. була прийнята Установчими зборами.
2. Неписані конституції існують:
  - а) у Великобританії, Новій Зеландії;
  - б) у Великобританії, Швеції;
  - в) у Великобританії, Ізраїлі.
3. Конституція Японії надала право оголошення війни:
  - а) Парламенту;
  - б) Монарху;
  - в) відмовилась від такого права.
4. До неформалізованих джерел конституційного права відносяться:
  - а) судові прецеденти;
  - б) внутрішньодержавні договори;

- в) правові звичаї.
5. Коли була прийнята діюча Конституція Німеччини:
- 1949 р.
  - 1954 р.
  - 1992 р.
6. Прийняття конституції одностороннім актом глави держави – це...
- оптація;
  - контрасигнатура;
  - октроювання;
7. Скільки поправок було прийнято до Конституції США станом на 1992 рік:
- двадцять;
  - двадцять п'ять;
  - двадцять дев'ять;
8. Які з нижченазваних джерел конституційного права відносяться до формалізованих:
- судові прецеденти;
  - органічні закони;
  - правові звичаї.
9. Внесення змін і доповнень до Конституції ФРН здійснюється:
- шляхом проведення референдуму;
  - кваліфікованою більшістю голосів нижньої палати парламенту;
  - 2/3 голосів обох палат парламенту.

Завдання 5. Використовуючи різні навчальні джерела (підручники, посібники), складіть розширену класифікацію конституцій за різними критеріями.

Завдання 6. Дайте письмову характеристику способів прийняття конституцій. Обґрунтуйте, який порядок прийняття конституції Ви вважаєте найбільш демократичним і чому?

Питання для самоконтролю

- Що є предметом конституційного права як галузі права?
- В чому специфіка конституційного права?
- Місце і роль конституційного права в системах права.
- Конституційно– правові відносини. Їх об'єкти і суб'єкти.
- Основні елементи системи конституційного права.
- Які найбільш характерні сфери реалізації норм і принципів конституційного права.
- В чому специфіка норм конституційного права?
- Методи конституційно правового регулювання суспільних відносин.
- Поняття та предмет науки конституційного права зарубіжних країн.
- Назвіть методи науки конституційного права зарубіжних країн.
- Поняття джерела конституційного права.
- Формалізовані та неформалізовані джерела конституційного права.
- Співвідношення понять «конституція» та «конституціоналізм».
- Класифікація конституцій за різними підставами.
- Поняття конституції юридичної та фактичної.
- Назвіть основні риси конституцій зарубіжних країн.
- Які принципові відмінності і спільні риси писаної та неписаної конституції?
- «Плюси» і «мінуси» жорсткої конституції.
- Референдум як спосіб прийняття конституції.
- Який порядок прийняття конституції Ви вважаєте найбільш демократичним і чому?
- Роль судового президента в конституційному праві країн англосаксонської правової системи.
- Неформалізовані джерела конституційного права.

Тема 2: Конституційно-правовий статус людини і громадянина в зарубіжних країнах

Завдання 1. Дайте письмову характеристику процесуальних гарантій реалізації і захисту конституційних прав і свобод громадян в зарубіжних країнах.

Завдання 2. Вирішіть тестові завдання:

1. Яке з нижчеперерахованих прав громадян за способом реалізації є колективним:
  - а) право на освіту;
  - б) право на здорове навколишнє середовище;
  - в) право на страйк.
2. До якої категорії прав і свобод за змістом відноситься право на страйк:
  - а) особисті;
  - б) політичні;
  - в) соціально-економічні.
3. Які з нижчеперерахованих груп прав і свобод відносяться до соціально – економічних:
  - а) свобода слова, свобода пересування, право на життя;
  - б) право на житло, право на страйк, право на працю;
  - в) право на здорове навколишнє середовище, недоторканість житла, право на освіту.
4. Загальні принципи конституційно-правового статусу особи, закріплені в конституції і забезпечені її авторитетом – це...
  - а) процесуальні гарантії прав і свобод;
  - б) конституційні гарантії;
  - в) судові гарантії.
5. До концепцій конституційно-правового статусу особи в зарубіжному конституціоналізмі відносяться:
  - а) ліберальна;
  - б) прикладна;
  - в) марксистсько-ленінська.
6. Які моделі уповноваженого з прав людини прийняті в зарубіжних країнах:
  - а) шведська;
  - б) американська;
  - в) німецька.
8. Які з нижче перерахованих прав і свобод належать до категорії природних прав людини:
  - а) право на працю;
  - б) право на життя;
  - в) свобода совісті.
7. Концепція правового статусу особи, яка ґрунтується на пріоритеті інтересів колективу над інтересами особи:
  - а) племінна;
  - б) ліберальна;
  - в) марксистсько-ленінська.
9. Яка категорія прав і свобод пов'язана із наявністю у особи громадянства відповідної держави:
  - а) політичні;
  - б) особисті;
  - в) соціальні.
10. Які з нижченазваних груп прав і свобод належать до політичних:
  - а) свобода слова, право на житло, виборче право;
  - б) свобода совісті, свобода друку, право на страйк;
  - в) свобода зборів, свобода поширення інформації, право на об'єднання у політичні партії.

Завдання 3. Охарактеризуйте основні способи формулювання прав і свобод в зарубіжних конституціях. Наведіть відповідні приклади.

Завдання 4. Дайте порівняльну характеристику порядку набуття громадянства шляхом натуралізації у Великобританії, США та Франції. Результати оформіть у вигляді таблиці. До таблиці додайте короткий висновок про характерні відмінності натуралізації в цих країнах.

Завдання 5. Визначте письмово особливості набуття громадянства за народженням на основі принципів права крові і права ґрунту. Наведіть відповідні приклади із конституцій та законодавства зарубіжних країн.

Завдання 6. Охарактеризуйте зміст умов припинення громадянства за кожною з основних підстав (вихід з громадянства, втрата, позбавлення громадянства). Результати оформіть у вигляді таблиці.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст поняття «правовий статус особи».
2. Права і свободи людини в теорії конституціоналізму.
3. В чому полягає зміст теорії природних прав людини?
4. Що таке «три хвилі» розвитку прав і свобод?
5. Назвіть основні способи формулювання прав і свобод в зарубіжних конституціях.
6. Дайте характеристику основних критеріїв класифікації конституційних прав і свобод громадян.
7. Класифікуйте конституційні права і свободи громадян за способом реалізації.
8. Як класифікуються конституційні права та свободи громадян за змістом?
9. Яке місце особистих прав і свобод в системі конституційних прав і свобод громадян?
10. Основні політичні права і свободи.
11. Дайте характеристику конституційного закріплення соціально–економічних та культурних прав і свобод громадян за рубежем.
12. Екологічні права і свободи: поняття, способи конституційного закріплення.
13. Розкрийте зміст правових гарантій реалізації і захисту конституційних прав і свобод громадян за рубежем.
14. Конституційні гарантії прав і свобод громадян.
15. В чому полягає зміст судових гарантій конституційних прав і свобод громадян?
16. Хто такий омбудсмен?
17. Які моделі функціонування інституту омбудсмена існують в зарубіжних країнах?
18. Дайте визначення громадянства.
19. Відмінність термінів «громадянство» та «підданство».
20. Охарактеризуйте правові наслідки громадянства.
21. Назвіть підстави набуття громадянства в зарубіжних країнах.
22. Принципи набуття громадянства за народженням.
23. Розкрийте зміст поняття «натуралізація».
24. Які основні умови натуралізації за рубежем.
25. Що таке оптація і за яких умов вона може мати місце?
26. Поновлення в громадянстві: поняття та умови.
27. Назвіть підстави припинення громадянства в зарубіжних країнах.
28. Умови виходу з громадянства.
29. Які підстави припинення громадянства за рубежем?
30. Позбавлення громадянства: підстави і умови.
31. Які причини без громадянства і багатогромадянства?

Тема 3: Конституційно-правові засади функціонування інституту політичних партій в зарубіжних країнах

Завдання 1. Дайте порівняльну характеристику партійних систем Великобританії і ФРН.

Завдання 2. Визначте письмово основні засади функціонування організаційно оформлених політичних партій в зарубіжних країнах.

Завдання 3. Охарактеризуйте основні джерела фінансування політичних партій за рубежем.

Завдання 4. Дайте характеристику змісту основних функцій політичних партій в зарубіжних країнах. Результати оформіть у вигляді таблиці.

Питання для самоконтролю

1. Поняття політичної партії.
2. Характерні риси політичних партій.
3. Як виникають політичні партії.
4. Як статус партій закріплюється в Конституції?
5. Які аспекти діяльності партії регулюються законами?
6. Класифікація політичних партій.
7. Партії консервативного типу.
8. Партії центристського типу.
9. Ліві партії.
10. Поняття опозиційних партій і їх місце в політичній системі високорозвинутих країн.
11. Поняття клерикальних і конфесійних партій.
12. Організаційна структура політичних партій.
13. Джерела фінансування діяльності політичних партій.
14. Основні види партійних систем за рубежем.
15. Сутність однопартійних систем.
16. Двопартійні системи за рубежем.
17. Багатопартійні системи та їх різновиди.
18. Де і чому існують держави з однопартійною системою і держави без політичних партій?
19. Методи інституціоналізації політичних партій.

Тема 4: Форми безпосередньої демократії в зарубіжних країнах

Завдання 1. Дайте письмову характеристику організації і проведення виборів президента у США.

Завдання 2. Вирішіть тестові завдання:

1. Загальне виборче право в демократичних країнах передбачає:
  - а) відсутність виборчих цензів;
  - б) відсутність прямого майнового цензу;
  - в) мінімальна кількість виборчих цензів.
2. Виберіть правильну відповідь:
  - а) панашування – право виборця голосувати за представників різних партійних списків;
  - б) метод «човника» – спосіб обмеження дебатів в парламенті;
  - в) промульгація – схвалення главою держави прийнятого парламентом закону.
3. За підставами проведення референдуми класифікуються:
  - а) зобов'язальні і консультативні;
  - б) загальнодержавні і місцеві;
  - в) обов'язкові і факультативні;
  - г) конституційні і законодавчі.
4. До принципів виборчого права відносяться:
  - а) загальність;
  - б) гуманізм;
  - в) гласність;
  - г) рівність.
5. Виборча система, відповідно до якої обраним вважається кандидат, який набрав кількість голосів, яка вказана в законі:
  - а) пропорційна виборча система;
  - б) мажоритарна виборча система кваліфікованої більшості;
  - в) мажоритарна виборча система відносної більшості.
6. Який віковий ценз для активного виборчого права закріплений Конституцією Японії:
  - а) 18 років;
  - б) 20 років;
  - в) 21 рік;
  - г) 25 років.

7. За змістом питань, що виносяться на референдум, референдуми поділяються:
- а) обов'язкові і факультативні;
  - б) конституційні, законодавчі, з питань поточної політики;
  - в) зобов'язальні і консультативні.
8. Який віковий ценз для активного виборчого права встановлений Конституцією США:
- а) 18 років;
  - б) 20 років;
  - в) 21 рік.
9. До стадій виборчого процесу за рубежом відносяться:
- а) призначення виборів;
  - б) внесення виборчої застави;
  - в) фінансування передвиборчої кампанії.

Завдання 3. На підставі аналізу зарубіжних конституцій наведіть приклади країн, в яких застосовується змішана виборча система.

Завдання 4. Розмежуйте поняття референдуму і плебісциту. Висловіть свою точку зору щодо переваг та недоліків референдуму як форми безпосередньої демократії.

Завдання 5. Проведіть класифікацію референдумів за різними критеріями. Результати оформіть у вигляді таблиці.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення виборчого права в різних значеннях.
2. Види джерел виборчого права.
3. Поняття і види виборів.
4. Що таке проміжні вибори і «праймериз»?
5. Що таке абсентеїзм і які його причини?
6. Які основні принципи демократичних виборів?
7. Основні виборчі цензи.
8. Що таке «вибори по пошті»?
9. Стадії виборчого процесу.
10. Види виборчих округів.
11. Виборчі органи і їх організація.
12. Порядок реєстрації виборців в різних країнах.
13. Які способи висунення кандидатів на виборні посади існують за рубежом?
14. Що таке виборча застава?
15. 15.Способи фінансування виборів за рубежом.
16. В чому полягає принцип таємного голосування?
17. Для чого використовуються виборчі машини?
18. Що таке виборче шахрайство?
19. Розкрийте зміст поняття «виборча система».
20. Поняття мажоритарної виборчої системи і її види.
21. Охарактеризуйте особливості пропорційної виборчої системи.
22. Що таке «виборчий метр» (квота)?
23. Як розподіляються мандати всередині партійних списків?
24. Що таке «панашаж»?
25. Поняття змішаної виборчої системи. Де вона застосовується?
26. Поняття референдуму і плебісциту.
27. За якими критеріями класифікуються референдуми за рубежом?

Тема 5: Зарубіжний парламентаризм

Завдання 1. Охарактеризуйте основні критерії класифікації паламентів. Результати оформіть у вигляді таблиці.

Завдання 2. Визначте письмово основні принципи формування та внутрішньої організації парламентських фракцій в зарубіжних країнах

Завдання 3. Охарактеризуйте роль комісій (комітетів) у законодавчому процесі зарубіжних парламентів.

Завдання 4. Охарактеризуйте основні критерії класифікації паламентів. Результати оформіть у вигляді таблиці.

Завдання 5. Визначте письмово основні принципи формування та внутрішньої організації парламентських фракцій в зарубіжних країнах.

Завдання 6. Визначте письмово особливості процедури прийняття бюджету в зарубіжних парламентах.

Завдання 7. На підставі вивчення навчальних посібників, підручників та аналізу зарубіжних конституцій охарактеризуйте основні форми контролю парламентів за діяльністю урядів в провідних країнах світу.

Завдання 8. Дайте письмову характеристику структури парламенту США.

Завдання 9. Накресліть схему повноважень комітетів Державної Думи Російської Федерації.

Питання для самоконтролю

1. Що таке парламент і коли він виник?
2. Розкрийте основні функції парламенту.
3. Дайте визначення парламентаризму.
4. Охарактеризуйте основні етапи розвитку парламентаризму.
5. Які типи парламентів ви знаєте?
6. Що таке активні, реактивні, маргінальні і мінімальні парламенти?
7. Формування парламентів за рубежем.
8. Назвіть основні структурні елементи палат парламентів.
9. Депутатські фракції: поняття, структура, функції.
10. Які принципи формування парламентських комісій (комітетів) за рубежом?
11. Як працюють парламентські комісії?
12. Правове положення спікера палати парламенту.
13. Які функції апарату парламенту?
14. Правовий статус зарубіжних парламентаріїв.
15. Розкрийте зміст понять «депутатський імунітет» та «депутатський індемнітет».
16. Які основні повноваження парламентів?
17. Внутрішньополітичні та зовнішньополітичні повноваження парламентів.
18. Види контрольних повноважень парламентів.
19. Що таке «інтерпеляція»?
20. Форми парламентського контролю за діяльністю уряду.
21. Охарактеризуйте основні етапи законодавчого процесу в зарубіжних країнах.
22. Що таке «промульгація»?
23. Які особливості процедури прийняття бюджету в парламентах зарубіжних країн?

Тема 6: Уряд в зарубіжних країнах

Завдання 1. Дайте письмову характеристику основних видів урядів, що діють в країнах світу (однопартійний, коаліційний, уряд меншості, «службовий» уряд).

Завдання 2. Охарактеризуйте особливості функціонування інституту делегованого законодавства: його сутність, види, способи контролю за ним. Висловіть свою точку зору на переваги та недоліки цього інституту.

Завдання 3. Дайте порівняльну характеристику особливостей конституційно-правового статусу урядів в США та Великобританії. Результати оформіть у вигляді таблиці.

Завдання 4. Вирішіть тестові завдання:

1. Знайдіть помилку:

В президентській республіці уряд:

а) формується президентом;

- б) є вищим органом виконавчої влади, який діє під керівництвом президента;
  - в) несе колегіальну відповідальність
2. Знайдіть помилку:
В парламентській республіці уряд:
- а) формується лише або переважно з депутатів парламенту;
  - б) може бути відправлений у відставку парламентом;
  - в) несе політичну відповідальність перед парламентом.
3. Акти, які видаються на підставі делегування парламентом своїх повноважень у законодавчій сфері мають назву:
- а) декрети-закони;
  - б) постанови;
  - в) укази;
  - г) ордонанси.
4. До способів формування урядів в зарубіжних країнах відносяться:
- а) парламентський;
  - б) імперативний;
  - в) позапарламентський.

Питання для самоконтролю

1. Поняття уряду.
2. Як називаються уряди та їх керівники в різних країнах?
3. Види урядів за рубежем.
4. Дайте характеристику основних способів формування урядів в зарубіжних країнах.
5. Парламентський спосіб формування урядів.
6. Особливості позапарламентського способу формування урядів.
7. З кого складається уряд?
8. Хто такий «міністр без портфеля»?
9. Глава уряду, його повноваження.
10. Як засідають уряди і як вони приймають рішення?
11. Внутрішня структура урядів за рубежем.
12. Апарат уряду.
13. Охарактеризуйте основні сфери повноважень урядів за рубежем.
14. Роль уряду у бюджетному процесі.
15. Яка правова природа актів урядів?
16. Що таке делеговане законодавство?
17. Яка юридична сила актів, прийнятих на підставі парламентського делегування?
18. Назвіть основні форми конституційної відповідальності урядів за рубежем.

Тема 7: Конституційний статус глави держави за рубежом

Завдання 1. Визначте письмово характерні ознаки глави держави.

Завдання 2. На основі аналізу зарубіжних конституцій охарактеризуйте повноваження глав держав у сфері законотворчості. Наведіть конкретні приклади.

Завдання 3. Дайте порівняльну характеристику конституційно-правового статусу глав держав в президентських та парламентських республіках. Результати оформіть у вигляді таблиці.

Завдання 4. Вирішіть тестові завдання:

1. Непрямі вибори президента передбачають:
  - а) вибори президента парламентом;
  - б) вибори президента колегією виборщиків;
  - в) вибори президента у другому турі голосування.
2. Скріплення актів глави держави прем'єр-міністром або міністром, відповідальним за виконання акту – це...
  - а) інтерпеляція;
  - б) інвеститура;

- в) контрасигнатура;
  - г) реінтеграція.
3. Якого віку повинен досягти громадянин США, щоб мати право балотуватись на пост президента:
- а) 40 років;
  - б) 30 років;
  - в) 35 років;
  - г) 45 років.
4. За якою системою престолонаслідування право на заміщення престолу мають лише чоловіки:
- а) мусульманська;
  - б) кастильська;
  - в) австрійська;
  - г) салічна.
5. Термін повноважень президента Франції:
- а) 4 роки;
  - б) 5 років;
  - в) 6 років;
  - г) 7 років.
6. Які види вето можуть застосовуватись главою держави по відношенню до законів, прийнятих парламентом:
- а) імперативне вето;
  - б) адміністративне вето;
  - в) відносне вето;
  - г) абсолютне.
8. Відповідно до якої системи престолонаслідування жінки мають право на наслідування престолу лише при відсутності законних спадкоємців чоловічої статі:
- а) австрійська;
  - б) кастильська;
  - в) мусульманська.
9. Вето глави держави, яке може бути переможене кваліфікованою більшістю голосів членів парламенту:
- а) відносне вето;
  - б) абсолютне вето;
  - в) імперативне вето.

Питання для самоконтролю

1. Яке місце глави держави в державному механізмі?
2. Характерні риси і особливості правового статусу монарха?
3. Дайте характеристику основних систем престолонаслідування.
4. Назвіть виключні права і привілеї монарха.
5. Що таке «цивільний лист»?
6. Розкрийте зміст принципу невідповідальності монарха.
7. Особливості правового статусу президента в країнах з різними формами республіканського правління.
8. Способи обрання президента в зарубіжних країнах.
9. Які основні повноваження глави держави?
10. Охарактеризуйте повноваження глав держав у сфері законотворчості?
11. Що таке право вето глави держави?
12. Які повноваження глави держави у міжнародних відносинах?
13. Повноваження глави держави у сфері правосуддя.
14. Надзвичайні повноваження глави держави.
15. Конституційна відповідальність глав держав за рубежом.

Тема 8: Конституційні засади організації і здійснення судової влади в зарубіжних країнах

Завдання 1. Розкрийте зміст основних завдань адміністративної юстиції. В яких країнах діють такі суди?

Завдання 2. На підставі аналізу додаткової літератури дайте коротку письмову характеристику системи спеціалізованих судів у ФРН.

Завдання 3. Накресліть схему структури судової системи США.

Завдання 4. Вирішіть тестові завдання:

1. Скільки гілок правосуддя включає в себе судова система Німеччини:

- а) п'ять;
- б) сім;
- в) три;
- г) дві.

2. Скільки гілок правосуддя включає в себе судова система Франції:

- а) чотири;
- б) шість;
- в) дві;
- г) п'ять.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте роль судової влади у механізмі здійснення державної влади за рубежем.
2. Конституційні засади регламентації судової влади.
3. Які основні принципи здійснення правосуддя?
4. Розкрийте зміст принципу участі населення у здійсненні правосуддя.
5. Які основні види судових систем ви знаєте?
6. Розкрийте характерні риси англосаксонської судової системи.
7. В чому полягають особливості романогерманської судової системи?
8. Основні відмінності судових систем із внутрішньою спеціалізацією та судових систем із зовнішньою спеціалізацією.
9. Що таке спеціальні суди?
10. Розкрийте зміст основних завдань адміністративної юстиції.
11. Які види спеціальних судів діють в зарубіжних країнах?
12. Що таке недержавні суди?
13. Хто такі шеффени і асизи?
14. Охарактеризуйте принципи діяльності судів за рубежом.

Тема 9: Конституційний контроль в зарубіжних країнах

Завдання 1. Розкрийте зміст функцій органів конституційного контролю. Результати оформіть у вигляді таблиці.

Завдання 2. Складіть порівняльну таблицю способів формування органів конституційного контролю в країнах Європи.

Завдання 3. На підставі аналізу конституційних актів та вивчення додаткової літератури висловіть свою точку зору щодо юридичної сили актів органів конституційного контролю та їх місця в системі джерел права провідних зарубіжних країн.

Завдання 4. Дайте порівняльну характеристику організації і здійснення конституційного контролю у ФРН та Франції. Результати оформіть у вигляді таблиці.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення конституційного контролю.
2. Назвіть основні етапи розвитку інституту конституційного контролю за рубежом.
3. Які моделі конституційного контролю існують в зарубіжних країнах?
4. Охарактеризуйте особливості здійснення конституційного контролю за американською моделлю.
5. Які характерні риси європейської моделі конституційного контролю?

6. Форми конституційного контролю за рубежом.
7. Попередній конституційний контроль: поняття, умови.
8. Наступний конституційний контроль.
9. Що таке конституційний контроль шляхом дії і шляхом заперечення?
10. Конкретний конституційний контроль: в яких країнах він застосовується?
11. Які способи формування органів конституційного контролю застосовуються в зарубіжних країнах?
12. Які вимоги ставляться до членів органів конституційного контролю?
13. Структура органів конституційного контролю за рубежом.
14. Визначте основні повноваження органів конституційного контролю за рубежом.
15. Правова природа рішень органів конституційного контролю.

Тема 10: Місцеве самоврядування в зарубіжних країнах

Завдання 1. Дайте письмову характеристику різновидів структури виконавчого апарату в муніципалітетах зарубіжних країн.

Завдання 2. Накресліть схему форм та методів впливу уряду на діяльність органів місцевого самоврядування за рубежом.

Завдання 3. Накресліть схему системи органів місцевого самоврядування Франції.

Питання для самоконтролю

1. Особливості місцевого самоврядування.
2. Яка роль місцевого самоврядування в механізмі держави?
3. Конституційне закріплення місцевого самоврядування.
4. Дайте визначення поняття «місцеве самоврядування».
5. Що таке муніципалітет?
6. Які моделі місцевого самоврядування існують за рубежом?
7. Історія розвитку інституту місцевого самоврядування за рубежом.
8. Які теорії місцевого самоврядування існують в зарубіжному конституціоналізмі?
9. Охарактеризуйте порядок формування органів місцевого самоврядування за рубежом.
10. Система органів місцевого самоврядування за рубежом.
11. Які основні функції і повноваження муніципальних органів?
12. Структура органів місцевого самоврядування.
13. Дайте характеристику різновидів структури виконавчого апарату в муніципалітетах зарубіжних країн.
14. Які основні джерела фінансування органів місцевого самоврядування в зарубіжних країнах?
15. Розкрийте зміст основних принципів взаємовідносин органів місцевого самоврядування з центральною владою за рубежом.

1.5. Індивідуальні завдання

1.5.1. Основні вимоги до написання індивідуальних завдань

Індивідуальні завдання передбачаються у формі реферату.

Тема реферату обирається студентом добровільно або закріплюється за студентом викладачем на початку семестру і виконується за ustalеними вимогами. Виконання реферату передбачає:

- підбір та опрацювання літератури за темою;
- складання плану і виконання роботи (вступ, *перше питання* – розкриття теоретичних аспектів проблеми, виклад основних ідей та пропозицій авторів; *друге питання* – аналіз

фактичних та статистичних даних; висновки; список використаної літератури та інформаційних джерел);

Метою виконання рефератів є закріплення і систематизація студентами отриманих знань у процесі участі в аудиторних заняттях і самостійної роботи.

Для виконання реферату студенти повинні використовувати законодавчі та підзаконні акти, інструктивно-методичні матеріали, науково-монографічну літературу, судову практику, статистичні дані, аналітичну інформацію органів управління. Реферат має містити зіставлення різних точок зору з досліджуваного питання.

Роботи виконуються комп'ютерним способом з одностороннім розміщенням тексту на папері формату А4 (210 мм x 297 мм) з дотриманням прийнятих у діловодстві стандартних берегів : лівого – 30 мм, верхнього та нижнього – 20 мм, правого – не менше 10 мм.

Робота починається з титульного аркуша. Нумерація аркушів роботи починається з титульного аркуша. Номер на титульному аркуші не проставляється.

Обсяг роботи має забезпечувати належне висвітлення завдання і повинно бути виконано шрифтом Times New Roman кеглем 14 з 1,5 міжрядковим інтервалом.

Обов'язково в тексті повинні бути посилання на джерела, що були використані при написанні реферату. Посилання подаються у квадратних дужках з вказівкою номера джерела, за яким воно внесене у список використаних джерел, та сторінки (якщо подається точна цитата або числові дані), наприклад [3, с.8].

Загальний обсяг реферату має становити до 15 сторінок формату А4.

Титульний аркуш реферату оформлюється за зразком 1.

Зразок 1

**ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

Кафедра конституційного, адміністративного та фінансового права

**Навчальна дисципліна:
Конституційне право зарубіжних країн**

РЕФЕРАТ
на тему:
« ... назва теми ... »

Виконала:
Хавронюк
Вікторія Дмитрівна,
студентка 2 курсу

Перевірила:
Івановська Алла Миколаївна,
доктор юридичних наук,
професор

Хмельницький
2023

Виклад роботи подається за наведеним нижче порядком.

ЗМІСТ

	Стор.
Вступ	– 2
1. (назва першого розділу)	– 3
2. (назва другого розділу)	– 6
3. (назва третього розділу)	– 9
Висновки	– 12
Список використаних джерел	– 14

Вступ

.....
(Виклад змісту вступу)

1. (назва першого розділу)

.....
(Виклад змісту першого розділу)

2. (назва другого розділу)

.....
(Виклад змісту другого розділу)

3. (назва третього розділу)

.....
(Виклад змісту третього розділу)

Висновки

.....
(Виклад змісту висновків)

Список використаних джерел

1. . . . (реквізити джерела) .....
2. . . . (реквізити джерела) .....
3. . . . (реквізити джерела) ..... (і т.д. відповідно до вимог оформлення списку джерел).

Нижче списку використаних джерел рукописним способом зазначаються дата виконання реферату і особистий підпис студента.

1.5.2. Тематика індивідуальних завдань

1.5.2.1. Тематики рефератів

1. Конституційно-правові норми: поняття та характерні риси.
2. Нестатутні джерела конституційного права за рубежом.
3. Конституція – головне джерело конституційного права в зарубіжних країнах.
4. Права і свободи людини в теорії конституціоналізму.
5. Особисті права і свободи – основа правового статусу особи.
6. Конституційно-правове регулювання політичних прав і свобод громадян за рубежом.
7. Інститут омбудсмена в зарубіжних країнах.
8. Конституційно-правове регулювання інституту громадянства в зарубіжних країнах.
9. Підстави набуття громадянства за рубежом.
10. Особливості набуття громадянства шляхом натуралізації в різних зарубіжних країнах.
11. Підстави та умови припинення громадянства за рубежом.

12. Поняття «форма держави» в зарубіжному конституціоналізмі.
13. Сучасна монархія: поняття, загальні риси та її види.
14. Політичний режим за рубежем: поняття та види.
15. Політичні партії як елемент політичної системи за рубежем.
16. Види партійних систем за рубежем.
17. Поняття та класифікація політичних партій в зарубіжному конституціоналізмі.
18. Конституційне і законодавче закріплення статусу політичних партій за рубежем.
19. Організаційно-правові засади діяльності політичних партій за рубежем.
20. Принципи виборчого права за рубежем.
21. Особливості організації та проведення виборів в зарубіжних країнах.
22. Пропорційна виборча система: поняття, особливості застосування.
23. Історія розвитку інституту парламентаризму в зарубіжних країнах.
24. Правовий статус депутатів парламентів за рубежем.
25. Законодавчий процес в зарубіжних парламентах.
26. Правова природа урядів за рубежем.
27. Урядова правотворчість.
28. Владна компетенція урядів в зарубіжних країнах.
29. Глава держави в системі вищих органів державної влади за рубежем.
30. Конституційно-правове регулювання повноважень глав держав за рубежем.
31. Конституційна регламентація інституту судової влади в зарубіжних країнах.
32. Адміністративна юстиція за рубежем.
33. Судові системи в зарубіжних країнах.
34. Правова регламентація діяльності спеціальних судів в зарубіжних країнах.
34. Конституційні принципи організації і здійснення судової влади в зарубіжних країнах.
35. Юридична природа інституту конституційного контролю за рубежем.
36. Формування органів конституційного контролю в зарубіжних країнах.
37. Організація роботи органів місцевого самоврядування за рубежем.
38. Основні закономірності і тенденції розвитку конституційного права в країнах Західної Європи.

Оцінювання результатів виконання рефератів здійснюється відповідно до чинної в університеті системи оцінювання знань в умовах запровадження Європейської кредитно-трансферної системи (ЄКТС) і включається до поточної успішності.

1.6. Підсумковий контроль

Підсумковий семестровий контроль проводиться у формі заліку.

1.6.1. Питання для підсумкового контролю

1. Поняття галузі конституційного права за рубежем.
2. Предмет галузі конституційного права в зарубіжних країнах.
3. Методи конституційно-правового регулювання суспільних відносин в зарубіжних країнах.
4. Субєкти конституційно-правових відносин в зарубіжних країнах.
5. Поняття та види джерел конституційного права зарубіжних країн.
6. Система галузі конституційного права.
7. Загальна характеристика та класифікація конституційно-правових норм.
8. Формалізовані та неформалізовані джерела конституційного права за рубежем.
9. Конституція, як головне джерело конституційного права зарубіжних країн.
10. Класифікація конституцій.
11. Порядок прийняття конституції.
12. Порядок внесення змін та доповнень до конституції в зарубіжних країнах.
13. Особливості еволюції та сучасні моделі зарубіжних конституцій.
14. Конституційні, органічні та звичайні закони як джерела конституційного права в зарубіжних країнах.

15. Внутрішньодержавні та міжнародно-правові договори та їх значення в конституційному регулюванні.
16. Види спеціальних нормативно-правових актів як джерел конституційного права.
17. Судові прецеденти як джерела конституційного права в країнах англосаксонської системи права.
18. Акти тлумачення та доктринальні джерела конституційного права.
19. Конституційно-правовий звичай та конституційно-правова угода як джерела конституційного права.
20. Права та свободи особи в теорії конституціоналізму.
21. Класифікація конституційних прав і свобод людини та громадянина.
22. Особисті права та свободи.
23. Політичні права та свободи громадян в зарубіжних країнах.
24. Соціально-економічні та культурні права та свободи особи за рубежем.
25. Правові гарантії реалізації та захисту конституційних прав та свобод громадян в зарубіжних країнах.
26. Поняття та характерні риси інституту громадянства в зарубіжних країнах.
27. Способи набуття громадянства в зарубіжних країнах.
28. Підстави припинення громадянства за рубежем.
29. Поняття та види політичних партій в зарубіжних країнах.
30. Політико-партійні системи за рубежем.
31. Організаційно-правові аспекти діяльності політичних партій в зарубіжних країнах.
32. Проблеми фінансування діяльності політичних партій за рубежем.
33. Юридична інституціоналізація політичних партій в зарубіжних країнах.
34. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в зарубіжних країнах.
35. Поняття та джерела виборчого права за рубежем.
36. Принципи виборчого права в зарубіжних країнах.
37. Основні стадії виборчого процесу в зарубіжних країнах.
38. Поняття та загальна характеристика виборчих систем.
39. Мажоритарна виборча система та її різновиди.
40. Особливості проведення виборів за пропорційною виборчою системою.
41. Поняття та класифікація референдумів в зарубіжних країнах.
42. Поняття та історія розвитку інституту парламентаризму в зарубіжних країнах.
43. Класифікація парламентів.
44. Побудова парламентів в зарубіжних країнах.
45. Організація діяльності парламентів за рубежем.
46. Внутрішня структура палат парламентів в зарубіжних країнах.
47. Види парламентських комісій (комітетів) за рубежем та організація їх діяльності.
48. Конституційно-правовий статус депутатів парламентів зарубіжних країн.
49. Компетенція парламентів у зарубіжних країнах.
50. Форми парламентського контролю за рубежем.
51. Субєкти та стадії законодавчого процесу у парламентах зарубіжних країн.
52. Загальна конституційно-правова характеристика урядів в зарубіжних країнах.
53. Способи формування урядів за рубежем.
54. Структура та організація діяльності урядів в зарубіжних країнах.
55. Конституційна відповідальність урядів за рубежем.
56. Парламентський контроль за діяльністю уряду.
57. Владна компетенція урядів за рубежем.
58. Основні форми урядової правотворчості.
59. Конституційна регламентація судової влади в зарубіжних країнах.
60. Види судових систем за рубежем та їх ознаки.
61. Правова регламентація діяльності спеціалізованих судів в зарубіжних країнах.
62. Особливості конституційно-правового статусу суддів за рубежем.
63. Конституційні принципи організації і здійснення судової влади в зарубіжних країнах.
64. Поняття і юридична природа інституту глави держави у зарубіжних країнах.

65. Особливості конституційно-правового статусу монарха.
66. Конституційно-правовий статус глави держави у країнах з республіканською формою правління.
67. Повноваження глав держав за рубежом.
68. Конституційна відповідальність глав держав за рубежом.
69. Поняття та юридична природа конституційного контролю в зарубіжних країнах.
70. Історія становлення інституту конституційного контролю.
71. Форми конституційного контролю в зарубіжних країнах.
72. Моделі конституційного контролю в зарубіжних країнах.
73. Компетенція органів конституційного контролю за рубежом.
74. Поняття та історія розвитку інституту місцевого самоврядування за рубежом.
75. Порядок формування органів місцевого самоврядування.
76. Структура та форми діяльності органів місцевого самоврядування в зарубіжних країнах.
77. Повноваження органів місцевого самоврядування.
78. Взаємовідносини органів місцевого самоврядування за рубежом з центральною владою.

2. Схема нарахування балів

2.1. Нарахування балів студентам з навчальної дисципліни здійснюється відповідно до такої схеми:

2.2. Обсяг балів, здобутих студентом під час лекцій з навчальної дисципліни, обчислюється у пропорційному співвідношенні кількості відвіданих лекцій і кількості лекцій, передбачених навчальним планом, і визначається згідно з додатками 1 і 2 до Положення про організацію освітнього процесу в Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова.

З цієї навчальної дисципліни передбачено проведення 5 лекцій за заочною формою навчання.

Отже, студент може набрати під час лекцій таку кількість балів:

№ з/п	Форма навчання	Кількість лекцій за планом	Кількість відвіданих лекцій				
			1	2	3	4	15
1.	заочна	5	2,0	4,0	6,0	8,0	10,0

2.3. З цієї навчальної дисципліни передбачено проведення 2 семінарських заняття за заочною формою навчання.

За результатами семінарського (практичного, лабораторного) заняття кожному студенту до відповідного документа обліку успішності виставляється кількість балів від 0 до 5 числом, кратним 0,5, яку він отримав протягом заняття.

Критерії поточного оцінювання знань студентів наведені у п.4.3.8. Положення про організацію освітнього процесу в Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова (затвердженого 29 травня 2017 року, протокол № 14).

2.4. Перерозподіл кількості балів в межах максимально можливої кількості балів за самостійну роботу студентів та виконання індивідуальних завдань, наведено в наступній таблиці:

№ з/п	11 тем	Номер теми											Усього балів
		1.	2.	3.	4	5	6.	7	8.	9.	10.	11.	
1.	Максимальна кількість балів за самостійну роботу	1	2	1	1	1	2	2	1	2	1	2	16
2.	Максимальна кількість балів за індивідуальне завдання	4											4
	Усього балів												20

3. Рекомендовані джерела

3.1. Основні джерела

- Грін О.О. Конституційне право зарубіжних країн : навчальний посібник. Ужгород : Видавництво ФОП Бреза А.Е., 2015. 183 с.
- Державне право зарубіжних країн (у схемах) : навч. посіб. / Б. В. Калиновський, О. Я. Лапка, Н. Я. Лапка, Т. О. Пікуля, Л. А. Івершенко, Л. М. Козодой, К. В. Тарасенко; За заг. ред. О. Я. Лапки. К.: КНТ, 2012. 528 с.
- Івановська А. М. Конституційне право зарубіжних країн : навчальний посібник. В 2-х частинах. Частина 1. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2017. 592 с.
- Івановська А. М. Конституційне право зарубіжних країн : навчальний посібник. В 2-х частинах. Частина 2. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2017. 653 с.
- Кириченко В.М. Порівняльне конституційне право : модульний курс. К. : «Центр учбової літератури», 2012. 256 с.

6. Конституційне право зарубіжних країн: навчальний посібник для вузів /За заг. ред. проф. В.О Ріяки. К. : Юрінком Інтер, 2012. 512 с.
7. Конституційне (державне) право зарубіжних країн: Навч. посіб. / В.М. Бесчастний, О.В. Філонов, В.М. Субботін, С.М. Пашков; За ред. В.М. Бесчастного. К. : Знання, 2007. 467 с.
8. Конституційне право зарубіжних країн : навчальний посібник для підготовки до іспитів. / Укладачі : І. Тетарчук, Т. Дяків. К. : Центр навчальної літератури, 2020. 206 с.
9. Конституційне право зарубіжних країн : підручник / Н.В. Мішина, В.О. Міхальов, В.О. Куранін та ін. ; за ред. Н.В. Мішиної, В.О. Міхальова. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. 644 с.
10. Конституційне право : підручник / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; за заг. ред. О. С. Бакумова, Т. І. Гудзь, М. І. Марчука ; [О. С. Бакумов, Л. Д. Варунц, Т. І. Гудзь та ін.] ; передм. М. І. Марчука. Харків, 2019. 484 с.
11. Панкевич О. З. Державне право зарубіжних держав : підручник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. 260 с.
12. Савчин М. В. Порівняльне конституційне право: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 328 с.
13. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс : підручник. 2-ге видання, перероб. і доповн. К. : Юрінком Інтер, 2011. 464 с.

3.2. Допоміжні джерела

Тема 1

1. Давидов Р. Данилюк Ю. Питання теорії конституційних правовідносин. *Право України*. 2006. № 1. С. 16–19.
2. Корчака В.М. конституційно–правові відносини : основні наукові підходи до розуміння. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. Серія ПРАВО. Випуск 29. Том 1. С. 74–79.
3. Чехович Т.В. Роль конституційних відносин у становленні та розвитку демократичної правової державності. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 4. С. 46–58.
4. Бабенко К. Методи конституційного регулювання політико-правових відносин. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2009. № 1 (15). С. 61–65.
5. Білоскурська О.В. Конституційна доктрина як джерело конституційного права. *Правова держава*. Випуск 29. . С. 139-145.
6. Бондаренко Є.І. Судовий прецедент як джерело права в країнах романо-германської правової сім'ї. URL : www.rusnauka.com/4_SWMN_2010/Pravo/58923.doc.htm
7. Васильченко О. П. Джерела конституційного права : навчальний посібник. К. : Реферат, 2010. 188 с.
8. Васянович О. А. Правова система Ізраїлю : міжнародний та національно-правовий аспекти. *Порівняльно–аналітичне право*. 2015. № 4. С. 426–428.
9. Губанов О. О., Правова доктрина як джерело права в межах романно-германської, англосаксонської та релігійно-традиційної правової сім'ї : порівняльна характеристика. *Право і суспільство*. 2015. № 6. С. 9–14.
10. Дуда Х. І. Судовий прецедент як джерело процесуального права. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2014. Вип. 197. Ч. 2. С. 176-181.
11. Жерьобкіна Є. А. Судовий прецедент як джерело права в романо-германській правовій сім'ї. *Правові горизонти*. 2019. С. 98-102. URL : <https://law-review.sumdu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/04/%E2%84%961427-2019-1-98-102.pdf>
12. Забокрицький І. І. Поняття джерел конституційного права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер. : Юриспруденція. 2013. № 6–3. – Том 1. С. 55–59.
13. Кармаліта М. С. Місце правової доктрини в сучасній системі джерел (форм) права України. *Публічне право*. 2012. № 2. С. 279–287.
14. Корунчак Л. А. Формування правового звичаю : історично-синергетичний погляд. *Право і суспільство*. 2013. № 6–2. С. 29–32.

15. Красюк І. Роль науково-практичного коментаря в забезпеченні верховенства закону. *Юридичний вісник*. 2013. № 2. С. 10–14.
16. Луцький Р. П. Ієрархічність правових джерел (нормативних актів) як відображення буття позитивного права. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 18–21.
17. Марчук Р.П. Поняття конституції та її види: політико-юридичний аспект. Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Серія: Політичні науки. 2015. № 4. С. 11-16.
18. Михайлович Д. М. Деякі аспекти проблематики доктринального тлумачення. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2002. Вип. 20. С. 164–170.
19. Мяловицька Н. Я. Правова природа договору як джерела конституційного права у федеративних та унітарних державах. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Юридичні науки. 2005. С. 68–71.
20. Пархоменко Н. М. Джерела права : проблеми теорії та методології : монографія. К. : Юридична думка, 2008. 336 с.
21. Пильгун Н.В. Місце і роль правового прецеденту в правовій системі України. *Юридичний вісник*. 2021. № 2 (59). С. 55-61.
22. Попович Н. В. Конституційні закони в країнах Вишеградської групи. URL : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Pz_2016_135_5
23. Попович Н. В. Конституційний закон як різновид закону. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2015. Випуск 30. С. 84–95.
24. Семеніхін І. В. Правова доктрина : поняття та особливості. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2009. Випуск 18. С. 127–139.
25. Сидоренко О. О. Джерела судового права на сучасному етапі розвитку. *Актуальні проблеми судового права* : матеріали міжнар. наук.- прак. конф., присвяч. Пам'яті проф. І. Є. Марочкіна (Харків, 30 жовт. 2015 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2015. С. 98–100.
26. Слотвінська Н.Д. Порівняльно-правова характеристика судової нормотворчості. *Порівняльне аналітичне право*. 2016. № 1. С. 32–33.
27. Толкачова Н. Є. Звичаєве право : навч. посіб. К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський Університет». 2005. 230 с.
28. Толкачова Н. Є. Правовий звичай, узвичаєність, звичай ділового обороту – форми права сучасної України : проблеми застосування. *Соціологія права*. 2011. № 2. С. 34–38. URL : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/socpr/2011_2/Tolkachova.pdf
29. Шамрай В. В. До питання доктрини співвідношення міжнародного договору та конституційного права в умовах європейської інтеграції. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 2. С. 23–32.

Тема 2

1. Альбертіні Л. М. Правове регулювання громадянства в європейських державах. К. : Веселка, 1999. 124 с.
2. Бородін І. Права і свободи громадян, їх класифікація, гарантії реалізації. *Право України*. 2001. № 12. С. 28–32.
3. Гураль П. Ф., Панкевич О. З. Інститут конституційно-правового статусу особи у зарубіжних країнах. Частина 1: Громадянство у зарубіжних країнах: Навчально-методичні матеріали. Львів : Львівський юридичний інститут МВС України. 2005. 96 с.
4. Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право в галузі прав людини : Джерела і практика застосування. К. : Веселка, 1997. 450 с.
5. Закриницька В. Омбудсмен з прав дитини в механізмі державного захисту прав, свобод і законних інтересів дітей : зарубіжний досвід. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 4 (71). С. 346–356.

6. Кавецька Н. Інститут омбудсмена : міжнародний досвід та українські реалії. HUMANITIES & SOCIAL SCIENCES 2009 (HSS–2009), 14–16 MAY 2009, LVIV, UKRAINE. С. 145–146.
7. Кушніренко О.Г., Слінько Т. М. Права і свободи людини та громадянина : навч. посібник. Х. : Факт, 2001. 440 с.
8. Кушніренко О., Барабаш Ю. Інститут євро омбудсмена : питання теорії і позитивної практики. *Право України*. 2001. № 6. С. 44–47.
9. Малиновська О. А. Безпека та небезпека подвійного громадянства. *Стратегічні пріоритети*. 2017. № 3 (44). С. 29-35.
10. Марцеляк О. В. Міжнародний досвід функціонування деяких спеціалізованих омбудсманів. *Право України*. 2003. № 4. С. 123–127.
11. Марцеляк О. В. Інститут омбудсмена : теорія і практика. Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. 450 с.
12. Мінюков А. Система органів державної влади, що забезпечують конституційні права і свободи людини і громадянина : їх повноваження. *Право України*. 2002. № 4. С. 60–65.
13. Молдован В. В., Чулінда Л. І. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина : навч. посіб. К. : «Центр учбової літератури», 2012. 206 с.
14. Поєдинок О. Р. Міжнародно- та національно-правові аспекти принципу діного громадянства. *Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова*. Правознавство. 2018. Т. 23. Вип. 2(33). С. 98-105.
15. Прокопенко І.П. Філіація і натуралізація як спосіб набуття громадянства в зарубіжних країнах. URL : http://ir.znau.edu.ua/bitstream/123456789/9019/1/Nauk_chyt_2017_162-164.pdf
16. Рабінович П.М. Основні права людини : поняття, класифікація, тенденції. *Український часопис прав людини*. 1995. № 1. С. 14–32.
17. Рабінович П., Панкевич І. Обмежування прав людини : загальнотеоретична характеристика. *Юридична Україна*. 2003. № 8. С. 9–14.
18. Рудик В. Щодо питання про конституційні гарантії права людини на соціальний захист. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 6. С. 25–28
19. Сподинський О. О. Полігромадянство: позитивні і негативні сторони. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 5. С. 38-41.
20. Сподинський О. О. Біпатризм в контексті міграційної політики України та зарубіжних країн. *Правове регулювання економіки*. 2019. № 18. 53-64.
21. Суржинський М.І. Поняття громадянства та конституційне регулювання його основних засад у пострадянських державах (порівняльний аналіз). *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 93–97.
22. Тетруашвили О. Приобретение гражданства Германии. URL : www.bestlawyers.ru/php/news/newsnew.phtml?id=368&idnew...0
23. Тисячний Д.В. Міжнародно-правові аспекти інституту множинного громадянства в контексті конституційного та міжнародного права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 2. С. 49-53.
24. Юськів Н. В. Громадянство в системі правового статусу неповнолітніх. URL : <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2271/vnulpurn201480737.pdf>
25. Янковський С. А. Міжнародно-правові аспекти інституту громадянства у контексті європейської правової традиції. *Форум права*. 2011. № 3. С. 909-914.

Тема 3

1. Бевз Т. Інституціоналізація політичних партій як процес. *Наукові записки*. Випуск 3 (53). С. 31–44.
2. Берченко Г. В. Конституційне закріплення статусу політичних партій та інших інститутів громадянського суспільства (досвід зарубіжних країн). *Форум права*. 2009. № 2. С. 50–55.

3. Бірс Д. Дж. Права та обов'язки опозиційних партій в демократичних країнах. URL : <http://www.pdp.org.ua/index.php?id=txt&a=1429>
4. Васильченко О. Фінансування політичних партій в зарубіжних країнах. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2008. № 6. С. 80–85.
5. Висоцький В. М. Деякі питання становлення та розвитку політичних партій як правової категорії. *Вісник Львівського інституту внутр. справ*. 2003. Вип. 2. 328 с.
6. Висоцький В. М. Функції політичних партій : правовий зміст, поняття, ознаки, правова регламентація. *Держава і право*. 2010. Вип. 49. С. 147-153. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/34297/21-Visotskiy.pdf>
7. Гейда О. В. Поняття політичної партії як правового інституту та її ознаки. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2002. № 11. С. 306-309.
8. Георгізова І. Л. Взаємодія виборчої та партійної систем та їх вплив на формування органів державної влади. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*. 2012. Серія ПРАВО. Випуск 20. Частина 1. Том 1. С. 138-140.
9. Гонюкова Л. Державне регулювання фінансування діяльності політичних партій. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2014. № 11. URL : <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=783>
10. Дахова І. І. Свобода об'єднань у рішеннях Європейського Суду з прав людини. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/15198/1/Dahova_434-436.pdf.
11. Здіорук С. І., Бичек В. В. Проблеми функціонування політичних партій України в системі владних відносин : монографія. К. : НІСД, 2001. 144 с.
12. Корчак Я. О. Фінансування політичних партій : теоретичні аспекти визначення типу (принципу) правового регулювання. *Юридичний вісник*. 2021. 2 (59). С. 85-93.
13. Кустова С. Основні принципи регулювання державного фінансування політичних партій: досвід країн розвиненої демократії та Україна. URL : <http://journals.maur.com.ua/index.php/public-management/article/view/356>
14. Левицька Г. Інституціоналізація політичних партій у зарубіжних країнах. URL : <http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=12&d=416>.
15. Лук'янов Д. В. Правове регулювання джерел фінансування політичних партій. *Проблеми законності : Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій*. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2000. Вип. 46. С. 17-23.
16. Олефіренко Е. О., Правове регулювання державного фінансування політичних партій : вітчизняний і світовий досвід. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 1. С. 74-76.
17. Політичні партії : теорія та функціональні практики : [навчальний посібник] / Новакова О. В., Агафонова Г. С., Моїсеєва А. С., Струнін П. А. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2014. – 300 с. URL : enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/7307/3/Political.pdf
18. Посібник для політичних партій з політичного фінансування. *Міжнародна фундація виборчих систем (IFES) в Україні*. 2018. 164 с.
19. Примуш М. Політичні партії : взаємодія з інститутами політичної системи. *Віче*. 2000. № 4. С. 83–92.
20. Примуш М.В. Правова регламентація ідеологічних та організаційних засад політичних партій. *Право України*. 2000. № 11. С. 25-29.
21. Примуш М.В. Партії і влада : фактори формування та інституціоналізація політичних партій. *Політика і час*. 2000. № 11/12. С. 94-100.
22. Примуш М. Політичні партії на виборах. *Віче*. 2003. № 10. С. 47–52.
23. Примуш М. Право і утворення політичних партій. *Право України*. 2004. № 1. С. 22-25.
24. Примуш М., Нагорняк Т. Конституціоналізація політичних партій. *Людина і політика*. 2004. № 2. С. 18-22.
25. Рибачок С. Конституційно–правове регулювання порядку створення, діяльності та заборони політичних партій у державах посткомуністичного простору : критерії оцінки демократичності. URL : eprints.oa.edu.ua/1558/1/rybachok_121205.pdf

26. Ришли А. Х. Жизнь партий. История американских политических партий. М., 1999. 452 с.
27. Рудень Д. М. Політико-правові засади державного фінансування політичних партій в Україні. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2019. Випуск 4 (44). С.89-94.
28. Совгиря О. Фінансування політичних партій : правовий аспект. *Право України.* – 2003. № 5. С. 130-133.
29. Сон С. С. Правове регулювання фінансової діяльності політичних партій:вропейський досвід таукраїнське законодавство. URL : <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/7980/%D0%A1%D0%BE%D0%BD.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
30. Цюбченко А. Державне фінансування політичних партій : український та світовий досвід. URL : <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/jun/13140/10.pdf>
31. Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем : навч. посібник. Львів : Тріада плюс, 2004. 528 с.
32. Ярош Я. Політичні партії як суб'єкти громадянського суспільства. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії.* 2018. № 2(4). С. 146-155. URL: <https://relint.vnu.edu.ua/index.php/relint/article/view/81/75>.
- 33.

Тема 4

1. Бондар М.Ю. Особливості проведення конституційного референдуму у Франції 1958 року. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2016. Вип. 1(10). С. 29-32.
2. Бучин М. А. Фінансування виборчого процесу як елемент дотримання демократичних принципів виборів. *Вісник Дніпропетровського університету.* 2016. № 4. С. 4-9.
3. *Вибори в Європейському Союзі / [Безп'ятчук Ж., Євгенєва А., Ковриженко Д. та ін.]; за ред. Д. С. Ковриженка ; Лаб. законодав. ініціатив. К. : ФАДА: ЛТД, 2006. 155 с.*
4. Дерев'янку С. Віковий ценз учасників виборів і референдумів за конституціями світу : порівняльно-правовий аналіз. *Вибори та демократія.* 2008. № 1 (15). С. 22-28.
5. *Законотворчість : участь громадськості у законодавчому процесі : Інформаційно-аналітичне дослідження / А. М. Євгенєва, Ю. Г. Шкарлат ; Програма сприяння Парламенту України. К. : Заповіт, 2008. 98 с.*
6. Іовчу Г. М. Ефективність референдумів у контексті забезпечення права громадян на участь у процесі прийняття суспільно-політичних рішень та впливу на політичний процес. URL : archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_35/Gileya35/P8_doc.pdf.
7. Ключковський Ю. Б. *Виборчі системи та українське виборче законодавство : монографія / Національний університет «Кієво-Могилянська Академія». К. : Час Друку, 2011. 132 с.*
8. Марцеляк О. *Виборче право : сучасне розуміння і сутність. Публічне право.* 2011. № 2. С. 12-17.
9. Марцеляк О. Принцип таємного голосування: історія становлення та сучасна концепція реалізації. *Юридичний вісник.* 2015. № 3. С. 191-196.
10. Мостовец А. В. *Формы непосредственной демократии: международно-правовое и внутригосударственное регулирование.* URL : <http://www.kursach.com/biblio/00010100/006.htm>
11. Муркович Л. Місцевий референдум як форма безпосередньої участі населення в управлінні місцевими справами. *Державне управління та місцеве самоврядування.* 2013. Вип. 4 (19). С. 251-260.
12. Нестерович В. Ф. Вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів: проблеми конституційної теорії та практики : монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. 736 с.
13. Нестерович В. Ф. *Поняття й види народного вето в контексті сучасних конституційно-правових трансформацій. Право і суспільство.* 2016. № 3. С. 27-33.
14. Оніщук М. В. *Типологія референтної демократії : західноєвропейська теорія та практика. Часопис Київського університету права.* 2010. № 2. С.114-119.
15. *Парламентські вибори в Європейському Союзі / Ковриженко Д. С., Котляр Д. М., Євгенєва А. М. та ін. К. : Міленіум, 2002. 116 с.*

16. Референдуми в Європейському Союзі / О. Д. Чебаненко, О. Ю. Гришук, Н. В. Колодяжна, А. Євгенєва; За ред. Д. С. Ковриженка. К. : ФАДА, ЛТД, 2007. 186 с.
17. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія. Дослідження структур, мотивів і результатів / Пер. з 2-го англ. вид. К. : АртЕк, 2001. 224 с.
18. Тодика О.Ю. Вибори до парламентів країн СНД (порівняльно-правовий аспект) : монографія. Х. : Факт, 2003. 147 с.
19. Федоренко В. Л. Співвідношення референдумів з іншими формами безпосередньої демократії. *Держава і право. Щорічник наук. праць молодих вчених* / Редкол. : В. Н. Денисов (голова ред.) та ін. К. : Ін Юре, 1999. Випуск 2. С. 84-90.
20. Федоренко В. Юридична сила референдумів, плебісцитів. *Віче*. 2000. № 8. С. 57-69.
21. Шалланд Л.А. Питання виборчого права. Випуск 2. Пряме та рівне голосування. *Вибори та демократія*. 2008. № 2 (16). С. 85-96.
22. Шведа Ю. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. Львів, 2010. 462 с.

Тема 5

1. Антошук Л. Д. Законотворчість : організація апарату Парламентів. Світовий досвід. [Л. Д. Антошук]; Програма сприяння парламенту України; [заг. ред. : Крижанівського В. П., Рахімкулова Е.Р.]. К. : «Заповіт», 2007. 98 с.
2. Барабаш Ю. Г. Парламентський контроль в Україні (конституційно-правовий аспект) : монографія. Х. : Легас, 2004. 191 с.
3. Василевська Т. Е., Кодекси поведінки депутатів як інструменти підтримки депутатської етики. *Державне управління: теорія та практика*. 2013. № 2. С. 5-13. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2013_2_3
4. Гандзюк А. М. Фракційна структуризація парламенту - ознака наявності, розвитку та втілення демократичних цінностей у публічному управлінні. *Право та державне управління* : зб. наук. пр. Запоріжжя : КПУ, 2015. №3. С. 104–109.
5. Георгіца А. З. Сучасний парламентаризм : проблеми теорії та практики. Чернів. держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. Чернівці : Рута, 1998. 483 с.
6. Гецько В. Конституційно-правова відповідальність депутатів : окремі аспекти. *Науковий Вісник Ужгородського університету*. 2012. Серія ПРАВО. Випуск 18. С. 44-46.
7. Данилів В. Право вето : історія, міжнародний досвід та «українська специфіка» / URL : http://www.parlament.org.ua/index.php?action=publication&id=8&ar_id=1336&ch_id=20&as=0
8. Ключковський Ю. Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні : монографія. Київ : Ваіте, 2018. 908 с.
9. Контрольні функції парламенту : український та зарубіжний досвід. Інформаційно-аналітичне дослідження. Частина 2. / Лабораторія законодавчих ініціатив. Програма сприяння Парламенту України Університету Індіани США. К., 2006. 112 с.
10. Ковриженко Д. Депутатські привілеї : зарубіжний досвід та пропозиції для України. Інформаційно-аналітичний огляд. К. : Лабораторія законодавчих ініціатив за підтримки Програми сприяння парламенту України Університету Індіани, США. 2007. 33 с.
11. Ковриженко Д. Запобігання конфлікту інтересів та корупції в депутатській діяльності : досвід країн ЄС та пропозиції для України. *Часопис Парламент*. 2011. № 3. С. 2-73.
12. Ковриженко Д., Заславський О. Правове регулювання законодавчого процесу : досвід країн ЄС та пропозиції для України. *Часопис Парламент*. 2011. № 1. С. 2-41.
13. Колюх В.В. Участь парламенту в формуванні уряду як спосіб реалізації установчої функції (міжнародна практика та українські реалії). *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2014. Випуск 2 (22). С. 117-123.
14. Манджул К. Стадії законодавчого процесу. *Юридичний журнал* 2004. № 12. URL : www.justinian.com.ua/article.php?id=1511
15. Мурашкіна Т. А. Парламентські аналітичні служби в інформаційному забезпеченні законотворчого процесу. *Наукові праці МАУП*. 2010. Вип. 2(25). С. 244-249.

16. Охотский Е. В., Баранова Н. Р. Государственная служба в парламентах зарубежных стран : общее и особенное. URL : [elib.org.ua>internationallaw/ua_readme.php?...start...](http://elib.org.ua/internationallaw/ua_readme.php?...start...)
17. Пігеєнко В., Рахімкулов Е. Парламентський контроль за бюджетом : подібності і відмінності у практиці різних країн світу. *Вісник «Програми сприяння парламентам України»*. – 1999. № 37-38. С.19-28.
18. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи : інституційний вимір. ЛНУ ім. І. Франка. Л. : Тріада плюс, 2004. 392 с.
19. Сакір-Молочко Н. В., Самофалов Л. П. Класифікація виборчих систем світу. *Науковий вісник Сіверщини*. Серія : Право. 2018. № 1 (3). С. 54-65.
20. Сорока С. В. Взаємодія уряду та парламенту в законодавчому процесі країн Європейського Союзу. *Наукові праці. Державне управління*. Випуск 202. Том 214. С. 20-25.
21. Статус члена парламенту : зарубіжний досвід та пропозиції для України. *Часопис Парламент*. 2006. № 2. С. 25-40.
22. Француз-Яковець Т.А. Парламентські процедури двопалатних парламентам та джарела їх правового регулювання. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2012. Випуск 2. С. 59-68.
23. Хмелько І. Парламентський апарат : порівняльне дослідження. *Вісник програми сприяння Парламентам України*. 2002. ПСП № 62а. С. 1-11.
24. Чепель О. Д. Депутатський індемнітет : за українським та зарубіжним законодавством. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2010. Випуск 550. Правознавство. С. 33-37.

Тема 6

1. Аксенович О.А. Понятие и современное значение делегированного законодательства. *Общество и право*. 2009. № 4 (26). С. 80-86.
2. Барабаш Ю. Парламентська відповідальність Уряду в конституційній практиці країн ЄС та України. *Право України*. 2007. № 4. С. 12-18.
3. Бариська Я.О. Канцлерська модель організації влади як особлива форма республіканського правління. *Форум права*. 2010. № 2. С. 25-28.
4. Грималюк О. П. Делегована правотворчість у зарубіжних країнах. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 3. С. 39-43.
5. Дахова І. Поняття виконавчої влади та її місце в державному механізмі України (конституційний аспект). *Право України*. 2002. № 12. С. 23-27.
6. Дахова І. І. Процедури припинення повноважень уряду : зарубіжний досвід. *Форум права*. 2010. № 4. С. 268-273.
7. Журба Я. М. Взаємообумовленість форми правління держави та способу формування та відповідальності уряду. *Держава і право*. Юридичні і політичні науки. Випуск 53. С. 211-217.
8. Кобрин В. Конституційно-правовий статус Прем'є-міністра Японії. *Вісник Львівського університету*. Серія юрид. 2011. Вип. 54. С. 133-138.
9. Климчук Н. І. Вплив форми правління на статус уряду в зарубіжних країнах. *Молодий вчений*. 2018. № 5 (57). С. 246-249.
10. Кобрин В. С. Конституційно-правовий статус урядів країн ЄС з монархічною формою правління. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 2. С. 87-91.
11. Лагутов Ю. Конституційний статус і відповідальність глави уряду : європейський досвід і вітчизняна практика. *Трибуна*. 2009. № 5-6. С. 36-38.
12. Лагутов Ю. Проблеми формування та функціонування коаліційної моделі уряду при парламентсько-президентській формі державної влади. URL : <http://sd.net.ua/2008/11/10/interakciya.html>
13. Лясковець О.В. Парламент – орган народного представництва в зарубіжних країнах. *Право і суспільство*. 2015. № 4. С. 13-17.
14. Павлішина Л. Японія : роль виконавчої влади у законодавчому процесі. *Право України*. 2002. № 12. С. 146–150.
15. Практика діяльності урядів Європейських держав. *Політична система і громадське суспільство : Європейські і українські реалії*. К. : Веселка, 2007. 218 с.

16. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн західної Європи : інституційний вимір. Львів : Тріада плюс, 2004. 392 с.
17. Романюк А. Типологія урядових кабінетів в країнах Західної Європи : порівняльний аналіз. *Вісник Львівського університету*. 2007. Вип. 10. С. 234-244.
18. Хоменко О.В. Виконавча влада за умов парламентської республіки та монархії (парламентської демократії). *Форум права*. 2012. № 1. С. 1037-1045.
19. Шевчук М. Відкритість національних парламентів: досвід країн Європейського Союзу. *Ефективність державного управління*. 2018. Вип. 2 (55). Ч. 1. С. 144-150.

Тема 7

1. Баталов О., Авксентьев О. Президентське вето в сучасних демократичних системах. Аналітична записка. URL : www.niss.gov.ua/articles/282
2. Еволюція повноважень Президента США. *Економіка. Фінанси. Право*. 2000. № 5. С. 34-36.
3. Задорожня Г. В. Доктрина про правовий статус глави держави в період Нового часу: паралелі із сучасністю. *Підприємництво, господарство і право*. 2014. № 7 (223). С. 56-61.
4. Задорожня Г. В. Доктринальні дослідження правового статусу глави держави: історико-правовий екскурс. *Адміністративне право і процес*. 2014. № 3 (9). С. 172-181.
5. Задорожня Г. В. Нормативна регламентація правового статусу глави держави. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 5 (травень). С. 31-37.
6. Задорожня Г. В. Розвиток інституту глави держави в правових системах Ізраїлю та Іраку: порівняльний аналіз. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія. Юридичні науки. 2014. Вип. 6-2. Т. 1. С. 85-89.
7. Іванець О. О. Порівняльний аналіз правового статусу Президента у Французькій Республіці та Україні. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 1. С. 355-359.
8. Коваль Ю. О. Інститут глави держави крізь призму дослідження рецепції ідеї «батьківства». *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 011. С. 206-210.
9. Коломієць Ю. М. Інститут глави держави в системі вищих органів влади й управління зарубіжних країн. Харків, 1998. 245 с.
10. Коломієць Ю. М. Правовий статус монарха в державах Близького Сходу, Магрибу та Японії. Х. : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2001. 112 с.
11. Кресіна І. О., Коваленко А. А., Балан С. В. Інститут імпічменту : порівняльний політико-правовий аналіз : монографія. К. : Юрид. думка, 2004. 176 с.
12. Мазур Д. В. Загальне і особливе у правотворчих повноваженнях президентів республік зі змішаною формою правління. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского*. 2009. Серія «Юридические науки». Том 22 (61). № 1. С. 103-108.
13. Малкіна Г. Політична відповідальність глави держави. *Політичний менеджмент*. 2008. № 2. С. 42-50.
14. Мельник О. Імпічмент Президента. Можливість і доцільність. *Віче*. 2000. № 2. С. 150-155.
15. Сухонос В. В. Монархія як державна форма : історико-теоретичний та конституційно-правовий аспекти : монографія. Суми : видавничо-виробниче об'єднання «Мрія-1» ТОВ, 2010. 368 с.
16. Чобану М. Роль інституту президента в організації державної влади : світовий досвід і Україна. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2013. Вип. 1 (16). С. 71-79.
17. Шевчук А. З. Історія виникнення та розвитку інституту імпічменту в зарубіжних державах. *Держава і право*. Випуск 57. С. 158-165.

Тема 8

1. Дудка О. Адміністративна юстиція Великобританії. *Юридичний журнал*. 2010. № 1. С. 68-70.
2. Гуцалюк О.В. Зарубіжний досвід реформування судової влади. *Науковий вісник*

- Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2015. Вип. 33-2. Том 1. С. 157-161.
3. Каглянчук І. В. Зарубіжний досвід функціонування судових систем та його використання при реформуванні судової системи України. URL : <http://dspace.uzhnu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/lib/808/1>
  4. Москвич Л. Принцип спеціалізації судів : вітчизняний та світовий досвід. *Право України*. 2008. № 9. С. 27-30.
  5. Муза О. Концептуальні аспекти української моделі інституту адміністративної юстиції в контексті зарубіжного досвіду. *Юридична Україна*. 2008. № 8. С. 23-28.
  6. Назаров І. Принцип спеціалізації у побудові судової системи України та Європейських країн. *Юридична Україна*. 2009. № 4. С. 107-111.
  7. Пахолок Л. І. Адміністративна юстиція в зарубіжних країнах / І. Л. Пахолок // *Вісник Верховного Суду України*. – 2001. – № 5. – С. 49–54.
  8. Решота В.В. Англосаксонська модель адміністративної юстиції. *Університетські наукові записки*. 2006. № 1 (17). С. 208-214.
  9. Рожко В.В. Проблема суддівського розсуду в правових системах Японії та Китаю. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2015. № 1. С. 56-71.
  10. Сердюк Л.М. Конституційне регулювання імпічменту глави держави в Україні й окремих пострадянських країнах. *Науковий вісник ДДУВС*. 2017. № 4. С. 52-65.
  11. Скомороха В.Є. Окремі питання поділу влади, визначення державної та судової влади, незалежності судової влади. *Вісник Конституційного Суду України*. 2000. № 1. С. 46-59.
  12. Скомороха В. Судова незалежність. *Вісник Конституційного Суду України*. 2001. № 1. С. 72-81.
  13. Футей Б.А. Федеральні суди у Сполучених Штатах Америки. *Вісник Верховного Суду України*, 2000. № 2. С. 49-51.
  14. Тарасенко К. В. Характеристика конституційного закріплення правового статусу координаційних органів з питань національної безпеки при главах зарубіжних країн. *Bulletin of the NAPA under the President of Ukraine (Series "Political Science")*. 2016. № 1(80). С. 87-92.
  15. Ткач Г. Адміністративне судочинство в Польщі. *Право України*. 2000. № 1. С. 136-138.
  16. Харчук В. Історичний досвід утворення та функціонування судів у справах неповнолітніх як основних органів ювенальної юстиції. URL : www.justinian.com.ua/article.php?id=3259
  17. Цахло М. Судова система ФРН. *Юридичний журнал*. 2004. № 9. С. 101–110.
  18. Чанишева Г. І. Спеціалізована трудова юстиція у країнах Європи : досвід для України. *Вісник Вищої Ради юстиції*. 2010. № 2. С. 75-82.
  19. Шишкін В. Деякі концептуальні основи юрисдикції адміністративних судів Німеччини. *Право України*. 1995. № 9-10. С. 53-57 с.
  20. Шишкін В. Суд у розв'язанні конфліктів – особлива інституція правосуддя у Франції. *Право України*. 1996. № 11. С. 41-45.
  21. Шишкін В. Верховний суд Англії та Уельсу. *Право України*. 1996. № 4. С. 34-39.
  22. Шишкін В. Система судів загальної юрисдикції в Австрії. *Право України*. 1997. № 2. С. 63-66.
  23. Шишкін В. І. Судові системи країн світу : навч. посіб. у 3 кн. К. : Юрінком Інтер, 2001. Кн. 1. 456 с.
  24. Шишкін В. І. Судові системи країн світу : навч. посібник. у 3 кн. К. : Юрінком Інтер, 2001. Кн. 2. 623 с.
  25. Шишкін В. Військові суди через призму правової держави. *Право України*. 2004. № 4. С. 107-110.

Тема 9

1. Гультай М. Досвід функціонування інституту конституційної скарги у Федеративній Республіці Німеччині та перспективи його запровадження в Україні. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 3 (66). С. 57-67.

2. Гультай М. Інститут конституційної скарги в конституціях європейських держав. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 2. С. 130-139.
3. Жбадинська Ю. Р. Органи конституційної юрисдикції у правових системах західної традиції права. *Lviv Polytechnic National University Institutional Repository*. Електронний науковий архів Науково-технічної бібліотеки Національного університету «Львівська політехніка». URL : <http://ena.lp.edu.ua>
4. Івановська А. М. Конституційне правосуддя і захист прав людини : позитивний зарубіжний досвід та перспективи розвитку в Україні. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3 (15). С. 36-42.
5. Івановська А.М. Конституційний контроль в системі державного контролю : монографія. Харків : Право, 2021. 485 с.
6. Кельман М. Підсумкові акти конституційної юрисдикції зарубіжних країн : їх юридична природа. *Право України*. 2000. № 10. С. 124-127.
7. Маринів І. І. Конституційний контроль у Республіці Польща : монографія. Х. : Право, 2013. 160 с.
8. Пілюк С. В. Сучасні моделі конституційного контролю. *Форум права*. 2012. № 3. С. 550-557. URL : http://nbuv.gov.ua/j-pdf7FP_index.htm_2012_3_96.pdf.
9. Портнов А. В. Деякі аспекти становлення та розвитку конституційного судочинства : міжнародний та вітчизняний досвід. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2010. Випуск 525. С. 17-21.
10. Сергієнко Н. Міжнародні договори у практиці органів конституційної юрисдикції європейських держав: контроль конституційності положень міжнародно-правових актів. *Вісник Конституційного Суду України*. 2007. № 1. С. 45-56.
11. Сліденко І. Щодо деяких передумов виникнення та механізмів генези інституту конституційного контролю. *Юридичний журнал*. 2008. № 7. С. 50-51.
12. Шаповал В. М. Суд як орган конституційного контролю (із зарубіжного досвіду). *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 20-33.
13. Шевчук І. М. Становлення та розвиток інституту конституційного контролю. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Випуск 6–2. Том 1. 2014. С. 107-110.

Тема 10

1. Абасов Г. Г. Судові гарантії охорони та захисту прав місцевого самоврядування : проблеми теорії та практики. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского*. Серія : Юридические науки. 2012. Т. 25 (64). № 2. С. 3-9.
2. Адміністративно-територіальний устрій країн Європейського Союзу : навч. посіб. / за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, М. К. Орлатого. К. : НАДУ, 2015. 628 с.
3. Барвіцький В. Ю., Батанов О. В. Муніципальне право зарубіжних країн : навч. посібник. Частина 3. К. : Знання України, 2006. 284 с.
4. Богів Я. С. Поняття та принципи місцевого самоврядування. URL : science.lp.edu.ua/sites/default/files/Papers/bohiv.pdf
5. Борденюк В. Місцеве самоврядування в механізмі держави : конституційно-правовий аспект. *Право України*. 2003. № 4. С. 12-17.
6. Бориславська О. Децентралізація публічної влади : досвід європейських країн та перспективи України / [Бориславська О., Заверуха І., Захарченко Е., та ін.]; Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні». DESPRO. К. : ТОВ «Софія». 2012. 128 с.
7. Грובה В.П. Особливості органів місцевого самоврядування в Японії. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія «Юриспруденція». 2015. Вип. 13 (1). С. 33–35.
8. Галкін В. М. Досвід місцевого самоврядування розвинутих країн та можливість застосування його в Україні. URL : <http://kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2007-1-2/doc/5/06.pdf>.
9. Грегоріо А. Конституційні реформи у Італії : продовження дебатів. *Право й економічна політика*. 2000. № 2. С. 56-59.

10. Грובה В. П. Правовий статус та повноваження органів місцевого самоврядування Італії : перспективи для України. *Право і суспільство*. 2015. № 4. Частина 3. С. 3-8.
11. Лазор О. Д., Шелепницька І. П. Інститут комунального самоврядування в Італії : організаційно правовий аспект. *Держава та регіони*. 2007. № 1. С. 82-88.
12. Михайлишин Л. Р. Системи місцевого управління зарубіжних країн : порівняльний аналіз. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2009. 188 с.
13. Нікітіна Л. О. Бюджетні повноваження органів місцевого самоврядування в процесі формування місцевих бюджетів. *Актуальні проблеми міжнародних відносин : Збірник наукових праць*. Вип. 38. Частина II. К., 2002. С. 211-213.
14. Ровинська К. І. Місцева автономія як загальний принцип організації місцевого самоврядування. *Публічне управління : теорія та практика*. 2013. Вип. 1. С. 170-176.
15. Руденко В. Федералізм і самоврядування у Федеративній Республіці Німеччині. *Місцева та регіональне самоврядування України*. 1995. Вип. 1-2 (10-11). С. 166-171.
16. Семенюк Т. Системи місцевого самоврядування в зарубіжних країнах. *Сучасна українська політика*. 2010. № 21. С. 128-131.
17. Скороход О. П. Досвід місцевого самоврядування Франції та Польщі : здобутки та застереження для України. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 4. С. 159-164.
18. Хріпливець Д. Є. Сутність місцевого самоврядування та його територіальної організації. URL : www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2008-2/doc/2/19.pdf
19. Чернецька О. Місцеві вибори як форма прямого народовладдя: порівняльний аналіз українського та зарубіжного досвіду. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2006. № 4. С. 71-74.
20. Шикеринець В. В. Шляхи удосконалення місцевого управління в контексті зарубіжного досвіду / Авт. кол. : В. В. Шикеринець, М. В. Козлов, А. І. Гуменюк. Івано-Франківськ : ІФОЦППК, 2012. 76 с.
21. Шпак Ю. О. Досвід реформування місцевого самоврядування у Великобританії. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер. : Юриспруденція. 2014. № 10-1. Том 1. С. 82-84.

4. Інформаційні ресурси

1. www.rada.gov.ua/ — Верховна Рада України.
2. www.president.gov.ua/ — Президент України.
3. www.kmu.gov.ua/ — Кабінет Міністрів України.
4. www.minjust.gov.ua/ — Міністерство юстиції України.
5. www.nbuv.gov.ua/ — Національна наукова бібліотека України ім. В.І. Вернадського.
6. <http://univer.km.ua/> — сайт Хмельницького університету управління та права.

Розробник навчально-методичних рекомендацій:

професор кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права,
кандидат юридичних наук, доцент

_____ А.М. Івановська
« ____ » _____ 2020 року

Схвалено кафедрою конституційного, адміністративного та фінансового права
«26» серпня 2020 року, протокол № 1.

В.о. завідувача кафедри _____ І. Л. Самсін
« ____ » _____ 2020 року

Декан юридичного факультету _____ С. А. Крушинський
« ____ » _____ 2020 року

Погоджено методичною радою університету
«27» вересня 2020 року, протокол № 1.

Голова методичної ради _____ І. Б. Ковтун
« ____ » _____ 2020 року

Навчально-методичні матеріали оновлено

Викладач дисципліни:

Професор кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права, доктор
юридичних наук, професор

_____ А.М. Івановська

_____ 2023 року

Схвалено кафедрою конституційного, адміністративного та фінансового права 28 серпня 2023 року, протокол № 1.

Завідувач кафедри _____ О.М. Буханевич
_____ 2023 року

Обліковий обсяг навчально–методичних матеріалів — 3,9 ум.др.арк.